

WŁODZIMIERZ ZGLIŃSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

SKUTKI TRANSFORMACJI PAŃSTWOWYCH GOSPODARSTW ROLNYCH W UJĘCIU PRZESTRZENNYM

Abstract: The article presents changes in agriculture and in rural areas, which took place in the period 1989-2002, as a result of restructuring and privatization of state-farming. The changes concern predominantly:

- the impact on agricultural structure; the supply of former state farm land contributed to the improvement of the structure of private farms in northern and western Poland, in particular as result of renting land, as well as to the establishment of 5248 new land estates;
- economic effects of privatized farms, which indicate the need for continuing restructuring and privatization;
- social effects of transformation, i.e. unemployment, poverty and other negative phenomena which emerged as result of state-farm restructuring; – the level of socio-economic development of rural areas in 2002 shown on the basis of the Human Development Index which includes 30 characteristics voivodships with high proportion of former state-farm land were characterized by lowest values of the index.

Wprowadzenie

31 grudnia 1993 r. zgodnie z *Ustawą z 19.10.1991 o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa* zakończono, zapoczątkowaną w 1989 r., likwidację Państwowych Gospodarstw Rolnych, których miejsce przejęła i od 1992 r. zagospodarowuje Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa. Wieloletni proces przekształceń restrukturyzacyjno-własnościowych państwowego rolnictwa upoważnia do oceny jego przebiegu, zwłaszcza skutków ekonomicznych, społecznych i przestrzennych.

W ocenie przyjętej strategii prywatyzacji państwowego sektora rolnictwa na ogół panują dwa odmienne poglądy. Pierwszy, zakłada doktrynalno-polityczny charakter prywatyzacji. Państwowe Gospodarstwa Rolne będące socjalistycznym, uprzywilejowanym sektorem za wszelką cenę musiały być zlikwidowane, możliwie jak najszybciej.

Drugi pogląd głosi, że gospodarstwa te w dotychczasowej formie organizacyjno-ekonomicznej bez dotacji państwa, z niewielkimi zabiegami restrukturyzacyjnymi nie były zdolne przystosować się do nowych reguł gospodarki rynkowej, a strategia przemian, jej tempo i formy były tylko tego następstwem.

Wprowadzenie w 1990 r. tzw. Planu Balcerowicza nie uwzględniającego specyfiki rolnictwa, diametralnie zahamowało procesy dostosowawcze i doprowadziło do gwałtownego załamania się sytuacji ekonomicznej PGR-ów. Mimo to w 1990 r. większość gospodarstw osiągała jeszcze dobre wyniki ekonomiczne. Wypracowany zysk w wysokości 6 bln starych zł. był jednak w znacznej części (65%) zamrożony w zapasach i niezrealizowanej produkcji (w produkcji w toku), był tzw. zyskiem papierowym. Rok 1991 PGR-y zakończyły stratą finansową netto w wysokości 6,7 bln starych zł. Na 1520 gospodarstw składających sprawozdania do GUS, zysk netto uzyskało 365, stratę netto 1152, w trzech wynik był zerowy. Należy więc zgodzić się z tezą, że lata 1990-1991 dowiodły, że PGR-y nie mogły istnieć w obecnych strukturach i dotychczasowym usytuowaniu w gospodarce narodowej. O takim stwierdzeniu nie zadecydowała tylko ekonomika i gra rynkowa ale głównie założenia polityczno-ustrojowe, zgodnie z którymi zostały uruchomione instrumenty ekonomiczne mające skłonić PGR-y, jeszcze szybciej niż inne przedsiębiorstwa państwowe, do szybkiej transformacji.

W trakcie transformacji ujawniło się wiele barier natury legislacyjnej, ekonomicznej organizacyjnej i społecznej, świadczących o zupełnym nieprzygotowaniu procesu restrukturyzacji i prywatyzacji, mającego później negatywne, wymierne skutki ekonomiczne, społeczne i przestrzenne. Do najważniejszych należały: bariera kapitałowa wpływająca na brak popytu na ziemię, z niewykształconym jednocześnie systemem kredytowym, nieliczenie się z regionalnie zróżnicowaną podażą ziemi popegeerowskiej w stosunku do istniejącego popytu, brak tradycji i zainteresowania w prowadzeniu gospodarstw rodzinnych, brak ustawy reprivatyzacyjnej, utrudnienia dotyczące zmiany praw własności (brak dokumentacji gruntów i praw własności), długi okres sporządzania programów restrukturyzacyjnych.

Racjonalne, w przekonaniu władz, przesłanki restrukturyzacji i prywatyzacji rolnictwa państwowego doprowadziły w latach 1989-1991 do żywiołowych procesów upadłościowych PGR-ów, olbrzymiego zadłużenia, pogorszenia efektów gospodarczych, niekiedy całkowitego zaprzestania produkcji, wzrostu powierzchni gruntów odlogowanych, trudności z racjonalnym, trwałym zagospodarowaniem majątku, przystosowanego przez dziesiątki lat do wielkoprzestrzennego gospodarowania.

Stwierdzając upadek ppgr Woś (1995) stwierdził m.in.: „zmianie form własności i zasad zarządzania towarzyszyła, niestety, bezpowrotna utrata wielkiej substancji materialnej, nie mówiąc już o tragicznym losie załóg pracowniczych, które – pozbawione warsztatów pracy – stały się na krawędzi ubóstwa. Teoria, że majątek ten powinien zniknąć, gdyż nic nie jest wart w nowych warunkach, graniczy z cynizmem ekonomicznym i stanowi próbę wytłumaczenia całkowicie błędnej koncepcji politycznej, jaka legła u podstaw restrukturyzacji tego sektora. To co stało się z PGR-ami nie jest skutkiem konkurencji, a rezultatem wyłączenia tego sektora z konkurencji *a priori* (głównie z przyczyn politycznych), zanim mógł się on zmierzyć z nową sytuacją na rynku. Jego los został przesądzony faktycznie poza rynkiem, przy zielonym stoliku”.

Podobną opinię wyraził Michna (1994) uważając że „Zniszczenie struktur gospodarczych PGR-ów nie było podyktowane koniecznością”.

W ocenie likwidacji PGR-ów należy zwrócić uwagę na to, że odejście od systemu gospodarki nakazowo-rozdzielczej spowodowało całkowitą zmianę funkcji, jakie pełniło w tym systemie rolnictwo państwowe, a jakie mogą pełnić w obecnych realiach gospodarki rynkowej gospodarstwa powstałe w wyniku jego restrukturyzacji. W systemie gospodarki centralnie planowanej ppgr realizowały dwa podstawowe cele: wzrost produkcji rolnej bez względu na poziom ponoszonych kosztów oraz przebudowa stosunków społecznych na wsi (pomijamy cel istotny w początkach ich działalności, czyli szybkie zagospodarowanie Ziemi Odzyskanych). Dla osiągnięcia tych celów gospodarstwa były w bezpośredni i pośredni sposób dotowane, subsydiowane oraz korzystały z wielu ulg i udogodnień. Funkcje obecnych zrestrukturyzowanych i w różny sposób sprywatyzowanych gospodarstw, utworzonych na nieruchomościach rolnych Skarbu Państwa polegają nie na maksymalizowaniu produkcji, ale na maksymalizowaniu zysków oraz wartości posiadanego majątku, jak też prowadzeniu rentownej działalności hodowlanej w przypadku spółek hodowlanych. W związku z tym ta zasadnicza, rewolucyjnie wprowadzona zmiana funkcji wymuszona została przez zmianę systemu gospodarczego. Dlatego, co najdobitniej wyrazili Olko-Bagieńska i Kostrzewski

(1996) „Nie można zgodzić się z opinią, że ppgr zniszczono. Wydaje się natomiast, że bezpowrotnie zniszczono system gospodarki nakazowej, a zatem i funkcje, jakie pełniło w tym systemie rolnictwo państwowe”. Takie stwierdzenie potwierdza to, że PGR-y zostały zakwestionowane w sensie politycznym, a środki polityki ekonomicznej, jakie zastosowano w stosunku do tego sektora, miały charakter wtórny i ostatecznie doprowadziły do jego degradacji, a zwłaszcza utraty wielkiego majątku i potencjału produkcyjnego. Prawdą jest również to, że PGR-om nie stworzono żadnych szans rekonstrukcji i adaptacji do zmienionych warunków, uznając że prywatyzacja jest sprawą nadrzędną, która w krótkim czasie przyniesie lepsze efekty ekonomiczne.

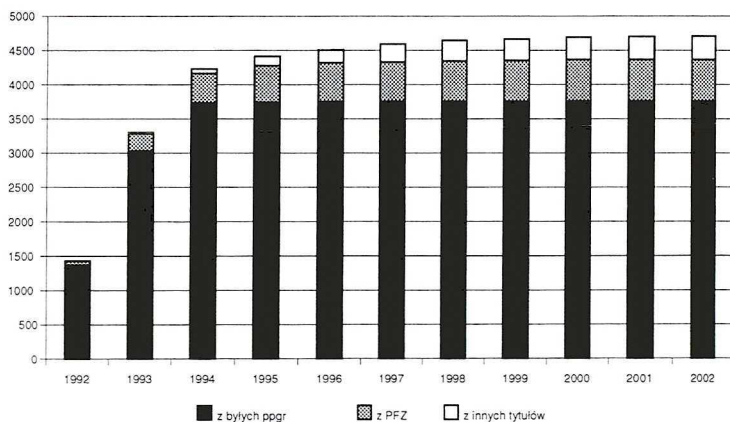
Dlatego też dyskusja nad tym, czy PGR-y po efektywnych zmianach w latach 1980-1989, bez wprowadzenia „szokowej terapii” Balcerowicza i ewentualnie po dalszych dostosowaniach mogłyby dalej funkcjonować w gospodarce rynkowej ma wymiar tylko teoretyczny i historyczny. Głównym i pierwotnym celem ich transformacji nie była bowiem poprawa efektywności gospodarowania ale prywatyzacja. Według przyjętego modelu liberalnego tylko zmiana form własności, a dopiero później zasad funkcjonowania i organizacji mogła przynieść lepsze efekty ekonomiczne. Należałoby więc raczej odpowiedzieć na pytanie, czy obecne efekty i koszty ekonomiczno-społeczne transformacji nie podważają przyjętego modelu przekształceń własnościowych.

1. Przebieg procesu przemian restrukturyzacyjno-własnościowych państwowego rolnictwa

Ustawa z 19.10.1991 o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz utworzenie 1.01.1992 r. Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa uruchomiły przekształcenia w rolnictwie państwowym.

Od początku działalności Agencji do 31.12.2002 r. (w ciągu 11 lat) do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa przyjęto nieruchomości o powierzchni 4705,0 tys. ha pochodzące z 1666 byłych państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej (ppgr) (3 759,4 tys. ha – 80%) z Państwowego Funduszu Ziemi (608,1 tys. ha – 13%) oraz z innych źródeł i tytułów (337,5 tys. ha – 7%) (ryc. 1).

Poza gruntami Agencja przejęła także 333,3 tys. mieszkań, jak również obiekty rolno-przemysłowe, handlowe i usługowe, w tym m.in. 858 gorzelni, winiarni i browarów, 269 masarni i rzeźni, 898 suszarni

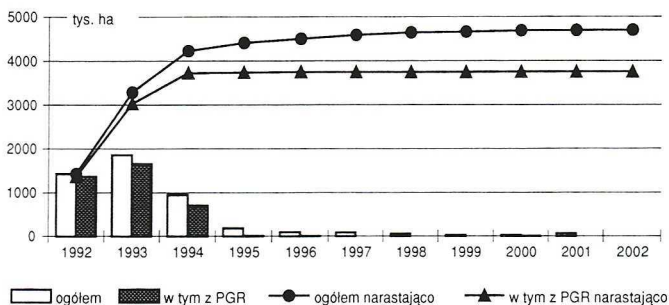

Ryc. 1. Grunty przyjęte do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w latach 1992-2002, stan na koniec roku (w tys. ha)

zbóż i zielonek, 717 mieszalni pasz, 31 młynów i kaszarni, 75 chłodni, 415 sklepów, 147 hoteli i zajazdów, restauracji i barów, 672 obiekty o charakterze socjalnym, kulturalnym i sportowym oraz 2136 zabytkowych zespołów dworskich i pałacowo-parkowych.

Wraz z gruntami Agencja przyjęła do Zasobu majątek trwały i obrotowy o wartości 8633 mln zł oraz zobowiązania wobec 30 tys. wierzycieli o łącznej wartości prawie 2 mld zł.

Proces przejmowania mienia zlikwidowanych ppgr rozpoczął się w połowie 1992 r. i został zakończony w 1994 r., a największe tempo osiągnął w pierwszym półroczu 1993 r. (ryc. 2).

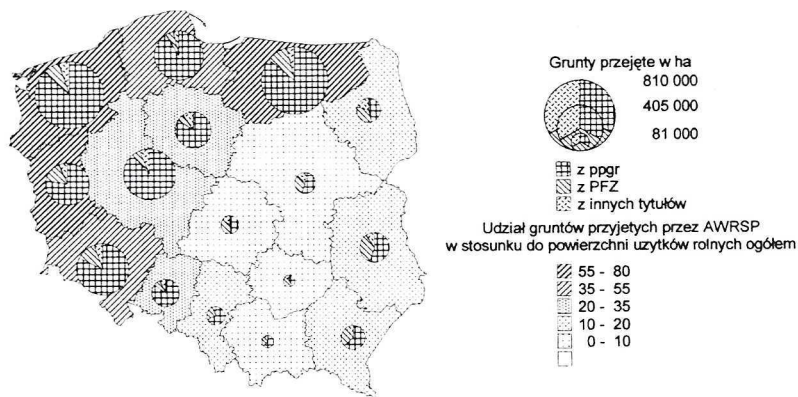

Ryc. 2. Dynamika przyjmowania gruntów do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa

Od drugiej połowy 1993 r. Agencja przejmowała mienie z ppgr z coraz bardziej zaniedbanymi użytkami rolnymi, z coraz większymi arealami odłogów, a nawet z całkowicie zakończoną produkcją zwierzęcą, z coraz większym zadłużeniem. Często poddawano krytyce działalność Agencji polegającą na przejmowaniu w pierwszej kolejności najlepszych przedsiębiorstw i zostawianiu na koniec najgorszych, w których pogłębiały się procesy destrukcyjne. W przekonaniu Agencji taka kolejność wynikała z konieczności samofinansowania i zdobycia środków na działalność statutową.

Najwięcej gruntów (3,4 mln ha) oraz mienie z 935 byłych ppgr przyjęto w województwach północnych i zachodnich (zachodniopomorskim – 708,1 tys. ha, warmińsko-mazurskim – 698,3 tys. ha, wielkopolskim – 437,9 tys. ha, dolnośląskim – 404 tys. ha, pomorskim – 394,3 tys. ha, lubuskim – 280,3 tys. ha) (ryc. 3).

Nie spełniły się natomiast założenia szybkiej restrukturyzacji przyjętych nieruchomości (w ciągu 2 lat) i przygotowania ich do prywatyzacji. Restrukturyzacja majątku polegała na tworzeniu z przyjętych, dużych ppgr mniejszych jednostek, sprawnych ekonomicznie, zdolnych do samodzielnego funkcjonowania w warunkach gospodarki rynkowej. Takie gospodarstwa mogły być później w różny sposób prywatyzowane. W programach restrukturyzacyjnych uwzględniano także istniejące gospodarstwa indywidualne, dla których wyodrębniano grunty na poprawę ich struktury agrarnej. W przypadku byłych ppgr zajmujących się hodowlą roślin i zwierząt programy restrukturyzacyjne

Ryc. 3. Grunty orne przyjęte do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, stan na 31.12.2002

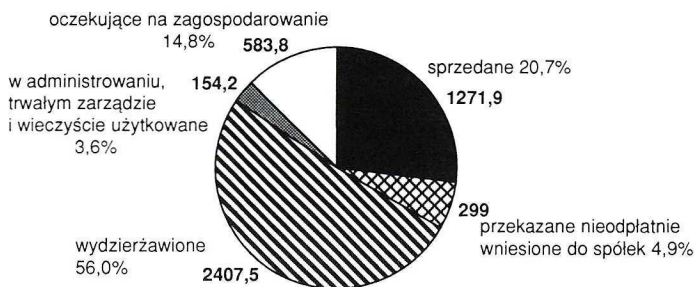
uwzględniały potrzebę tymczasowego utrzymania ich działalności w ramach jednoosobowych spółek Agencji z dostosowaniem ich do warunków gospodarki rynkowej i powierzonych zadań.

Proces restrukturyzacji rozciągnął się na dalsze lata. W Zasobie WRSP funkcjonowały równolegle ppgr w starym kształcie i gospodarstwa Skarbu Państwa w innej formie prawno-organizacyjnej: gospodarstwa w tymczasowym zarządzaniu (przeznaczone do szybkiej prywatyzacji), gospodarstwa administrowane oraz jednoosobowe spółki Agencji, które w miarę postępującej restrukturyzacji i rozdysponowania majątku ulegały likwidacji, przechodząc w inne formy gospodarowania. Na przykład Agencja powołała 1775 gospodarstw w tymczasowym zarządzaniu przeznaczonych do szybkiej prywatyzacji, które zostały w większości zlikwidowane do 1996 r. w wyniku prywatyzacji, natomiast pozostała część, po 1996 r. została przekazana w administrowanie.

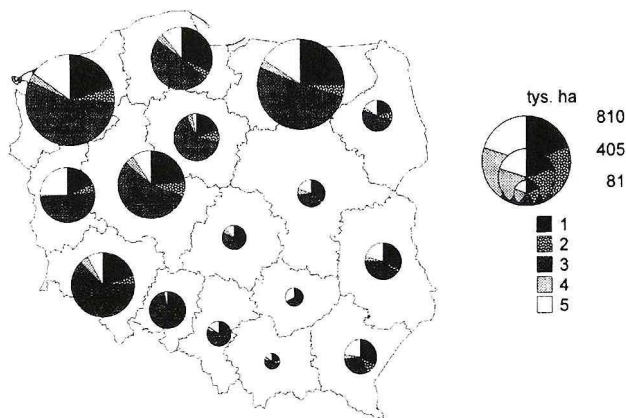
Grunty i majątek zrestrukturyzowanych przedsiębiorstw w następnym etapie podlegały zagospodarowaniu, przy czym preferowane było trwałe rozdysponowanie, głównie sprzedaż w drodze przetargów.

Od początku działalności Agencji do końca 2002 r. w sposób trwały przez sprzedaż, ale także wniesienie aportem do spółek, lub nieodpłatne przekazanie (m.in. Lasom Państwowym, gminom, Kościołom itp.) rozdysponowano łącznie 1559,5 tys. ha, tj. przeszło 33% przyjętych gruntów. W Zasobie pozostaje nadal 3145 tys. ha, czyli 67% przyjętych gruntów, których większość – 2407,4 tys. ha została wydzierżawiona. Wśród gruntów pozostających w Zasobie znajduje się 583,7 tys. ha do rozdysponowania, z czego 42% stanowią grunty dotychczas użytkowane rolniczo, 4,5% nieużytki oraz 40% odłogi (235 tys. ha) (ryc. 4 i 5).

Główną formę trwałego rozdysponowania gruntów stanowiła sprzedaż. Do końca 2002 r. w 138,8 tys. transakcjach Agencja sprzedawała

Ryc. 4. Kierunki zagospodarowania gruntów Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (31.12.2002)

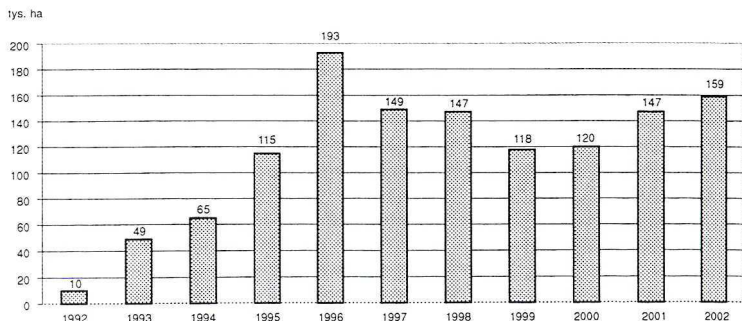
Ryc. 5. Kierunki zagospodarowania gruntów
Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (31.12.2002)

1 – grunty sprzedane; 2 – grunty przekazane nieodpłatnie; 3 – grunty wydzierżawione;
4 – grunty administrowane i w trwałym zarządzie; 5 – grunty oczekujące na zagospodarowanie.

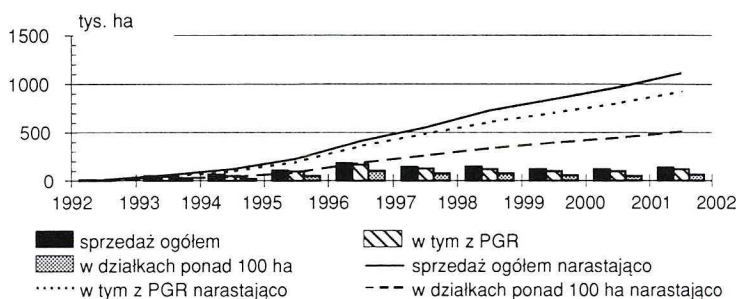
1272,0 tys. ha gruntów (średnio 9,1 ha na 1 umowę). Grunty sprzedane stanowiły 27% powierzchni gruntów przyjętych do Zasobu, z czego 1055,8 tys. ha (83%) pochodziło z byłych ppgr.

Najwięcej gruntów sprzedano w latach 1996-1998 (488,5 tys. ha – 38,4%), głównie w 1996 r. – 192,6 tys. ha (ryc. 6, 7 i 8).

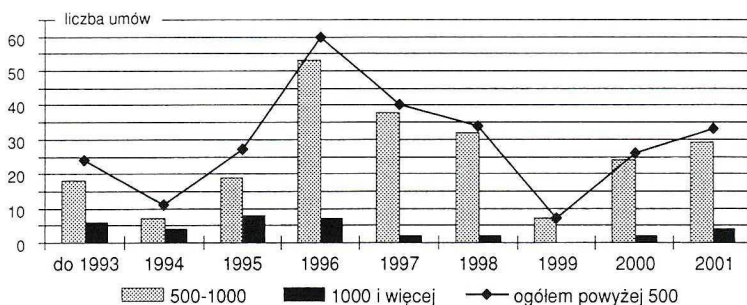
Wzrost sprzedaży gruntów zanotowano również od 2001 r. (mimo ograniczeń tej formy rozdysponowania gruntów ze względu na rozszczenia byłych właścicieli i ich spadkobierców). Wiąże się to prawdopodobnie z obawami o wzrost cen ziemi po wstąpieniu Polski do UE oraz prze-

Ryc. 6. Sprzedaż gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa

Ryc. 7. Dynamika sprzedaży gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa

Ryc. 8. Sprzedaż gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w działkach powyżej 500 ha

widywanym ustawowym ograniczeniom sprzedaży w związku z ustawą reprivatyzacyjną.

W strukturze obszarowej sprzedanych gruntów pod względem liczby zawartych transakcji dominowały nieruchomości mniejsze obszarowo. Prawie połowę transakcji stanowiły umowy na nieruchomości do 1 ha, dalsze 38% od 1-10 ha i kolejne 12,3% od 10-100 ha, jakkolwiek aż 46,9% areалу gruntów sprzedanych z Zasobu WRSP w 1728 transakcjach (1,2% wszystkich umów) stanowiły nieruchomości o powierzchni powyżej 100 ha (tabela 1.).

Nabywcami gruntów były w większości osoby fizyczne (97,2% wszystkich transakcji), osoby prawne nabyły 22,2% powierzchni sprzedanych gruntów – głównie gospodarstwa większe obszarowo.

Nabywcami gruntów z Zasobu WRSP byli również cudzoziemcy. Do końca 2002 r. na podstawie 99 umów Agencja sprzedała nieruchomości o łącznej powierzchni 747 ha, tj. 0,06% wszystkich gruntów

Tabela 1

Sprzedaż i dzierżawa gruntów z Zasobu WRSP (31.12.2002)

Liczba umów

Grupy obszarowe	Ogółem		Sprzedaż		Dzierżawa*	
	liczba umów	%	liczba umów	%	liczba umów	%
Do 99,99 ha	282 385	98,1	137 152	98,7	145 233	97,6
w tym do 1 ha	137 366	47,7	67 628	48,7	69 738	46,8
100,0 i więcej ha	5 323	1,9	1 728	1,3	3 595	2,4
w tym > 1000 ha	297	0,1	36	0,03	261	0,2
Razem	287 708	100,0	138 880	100,0	148 828	100,0

Powierzchnia w ha

Grupy obszarowe	Ogółem		Sprzedaż		Dzierżawa*	
	powierzchnia	%	powierzchnia	%	powierzchnia	%
Do 99,99	1 270 992	37,2	644 468	53,1	626 524	28,4
w tym do 1 ha	61 526	1,8	28 143	2,3	33 383	1,5
100,0 i więcej ha	2 145 795	62,8	568 911	48,1	1 576 884	71,6
w tym > 1000 ha	538 588	15,8	57 210	5,3	481 378	22,8
Razem	3 416 787	100,0	1 213 379	100,0	2 203 408	100,0

Średnia powierzchnia gruntów
sprzedanych i wydzierżawionych

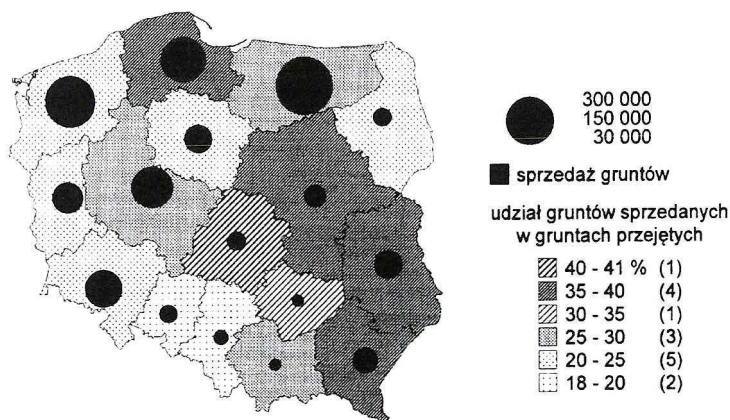
Grupy obszarowe	Ogółem w ha	Sprzedaż w ha	Dzierżawa w ha
do 99,99 ha	4,5	4,7	4,3
w tym do 1 ha	0,45	0,4	0,48
100,0 i więcej ha	403,1	329,2	438,6
w tym >1000 ha	1 813,0	1 589,0	1 844,0
Razem	11,8	8,7	14,8

sprzedanych. Znacznie więcej, bo ok. 39 tys. ha (3% sprzedanych gruntów) zakupiły podmioty polskie z udziałem kapitału zagranicznego¹.

Terytorialny rozkład sprzedanych gruntów prezentuje ryc. 9.

Jednak nie sprzedaż, jak zakładano ale dzierżawa stała się główną formą zagospodarowania gruntów popegeerowskich. Na koniec 2002 r.

¹ Obecnie nie są wymagane zezwolenia na takie transakcje i Agencja utraciła możliwość dokładnej ich selekcji i ewidencji.

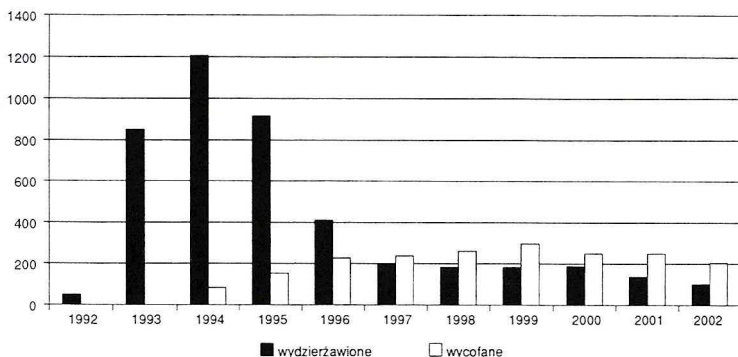
Ryc. 9. Sprzedaż gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, stan na 31.12.2002

w dzierżawie pozostawało 2,1 mln ha gruntów, co stanowiło 51% przyjętych gruntów i 77% powierzchni gruntów będących jeszcze w Zasobie WRSP. Od początku działalności Agencja zawarła 271 tys. umów na dzierżawę 4,4 mln ha, występowała bowiem ciągła rotacja w dzierżawionych arealach. Agencja zawierała kolejne umowy i rozwiązywała inne z powodu wygaśnięcia ich terminów lub też niedotrzymania wynegocjowanych warunków, wyłączania części gruntów z zawartych umów itp. Łącznie z różnych powodów wycofano z dzierżaw ponad 2 mln ha, tj. 46% wydzierżawionych gruntów, które przekazywano innym dzierżawcom, sprzedano lub zagospodarowano w innej formie.

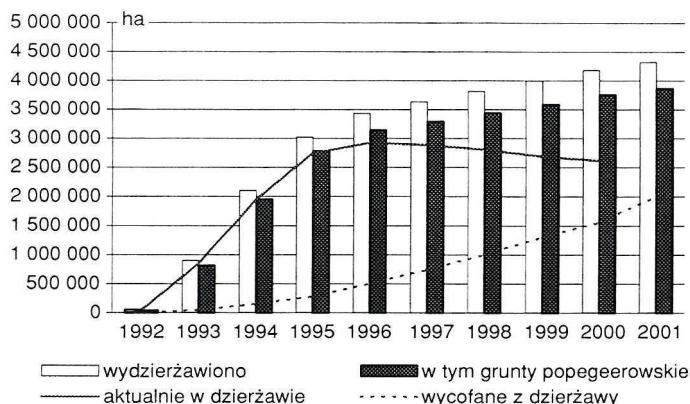
Lata 1993-1995 to okres największego nasilenia dzierżawy gruntów z Zasobu WRSP. W tym czasie wydzierżawiano miesięcznie po 100 tys. ha, a nawet więcej. Od 1997 r. tempo wydzierżawiania gruntów nie przekraczało poziomu 200 tys. ha rocznie, w 2002 r. wynosiło już tylko 90 tys. ha, a od roku 2000 ilość sprzedanych gruntów przewyższała ilość gruntów wydzierżawianych (ryc. 10. i 11.).

Od 1996 r. nasilił się proces wycofywania gruntów z dzierżaw, a jego tempo przekraczało 200 tys. ha w skali rocznej. Począwszy od 1997 r. więcej gruntów wycofywano z dzierżaw niż wydzierżawiano.

W strukturze wydzierżawianych gruntów według stanu na koniec 2002 r. pod względem liczby podpisanych umów dominowały działki do 1 ha (45% umów) oraz nieruchomości od 1-10 ha (41% umów). Łącznie stanowiły one tylko 9,1% wydzierżawionego areалу gruntów. W grupie

Ryc. 10. Dzierżawa gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa

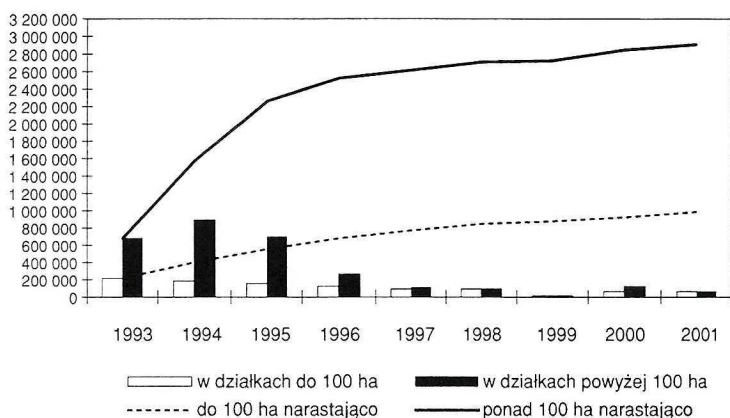

Ryc. 11. Dynamika zagospodarowania gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa przez dzierżawę

obszarowej powyżej 100 ha zawarto tylko 3% ogółu umów, obejmujących aż 74% areалу wydzierżawionych gruntów (tabela 1. i ryc. 12.).

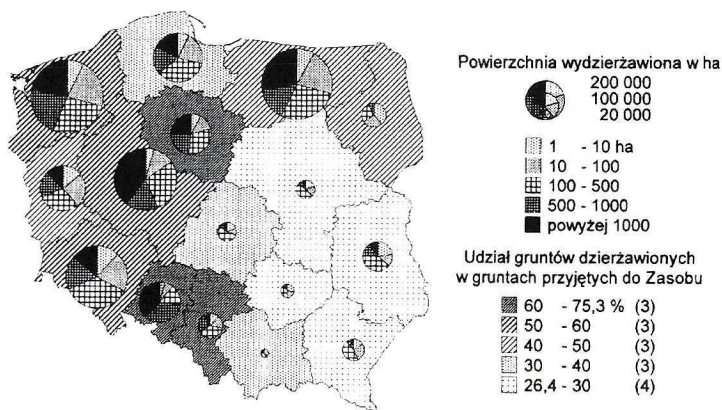
Podobnie jak w przypadku sprzedaży, dzierżawcami gruntów z Zasobu WRSP są zarówno osoby fizyczne (do końca 2002 r. zawarły 98% ogółu umów obejmujących 58% areалу dzierżaw), jak i osoby prawne (2% umów na 42% dzierżawionej powierzchni). Osoby fizyczne wydzierżawiały na ogół mniejsze nieruchomości, szczególnie działki do 1 ha, osoby prawne, w tym spółki pracownicze i jednoosobowe spółki Agencji, nieruchomości większe (najwięcej w grupie obszarowej 100-500 ha).

Terytorialny układ dzierżawy gruntów z Zasobu WRSP przedstawia ryc. 13.

Ryc. 12. Powierzchnia gruntów wydzierżawionych według grup obszarowych w latach 1993-2001

Obok sprzedaży i dzierżawy gruntów i majątku odrębną formą zagospodarowania nieruchomości przyjętych przez AWRSP było powołanie jednoosobowych spółek Skarbu Państwa. Utworzono je z gospodarstw prowadzących działalność hodowlaną ważną dla postępu biologicznego w całym polskim rolnictwie oraz z gospodarstw pegeerowskich charakteryzujących się najlepszymi wynikami ekonomicznymi i dużym, niepodzielnym majątkiem. Do końca 2002 r. Agencja utworzyła lub objęła udziały i akcje w 150 takich spółkach, w tym

Ryc. 13. Dzierżawa gruntów i jej struktura, stan na 31.12.2002

utworzyła 104 spółki specjalizujące się w hodowli roślin (38) i zwierząt (66), 3 spółki zajmujące się treningiem koni oraz spółki o charakterze komercyjnym (43). W wyniku prywatyzacji spółek w drodze kapitałowej lub przez likwidację oraz łączenia na koniec 2002 r. pozostawało 98 jednoosobowych spółek Skarbu Państwa (tab. 2. i ryc. 14.).

W gospodarstwach rolnych przyjętych do Zasobu WRSP, w których racjonalne gospodarowanie nie było możliwe ustanawiano formę administrowania, na zasadach kontraktu menedżerskiego. Do końca 1993 r. ta forma zagospodarowania nieruchomości popegeerowskich była stosowana sporadycznie (42 gospodarstwa o łącznej powierzchni

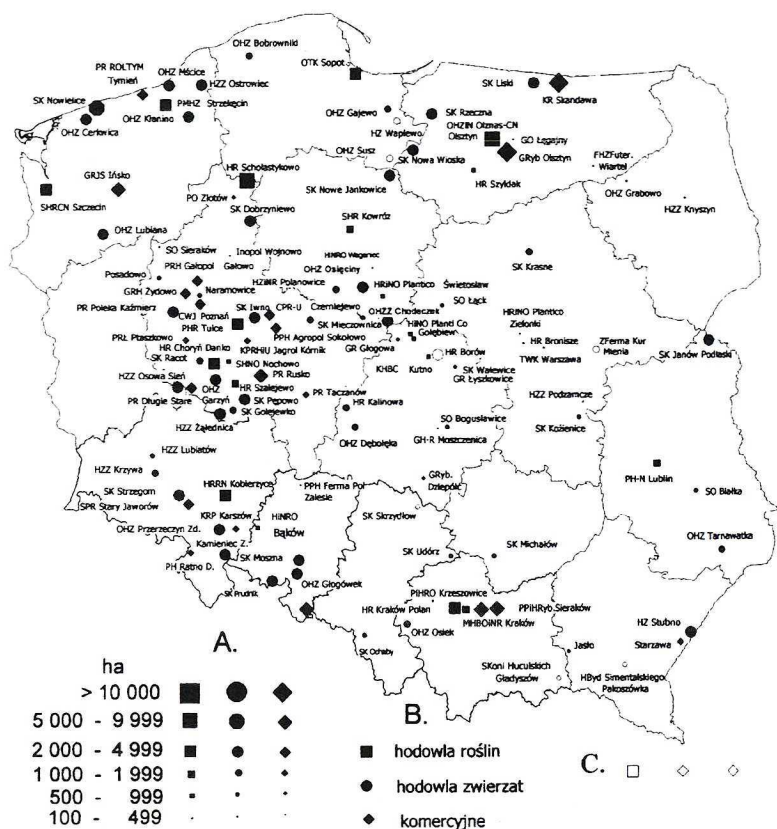
Tabela 2

Gospodarstwa wielkoobszarowe w latach 1989-2002 (stan na koniec roku)

Rok	Gospodarstwa					
	Ogólna liczba	Sprywatyzowane	Administrowane	Jednoosobowe spółki	Dzierżawione	Zakupione
1989	959					
1991	1 409					
1995	4 681	4 328	216	137	4 100	228
1996	5 994	5 652	199	143	5 172	480
1997	6 506	6 200	168	138	5 480	720
1998	5 424	5 167	128	129	4 214	953
1999	5 327	5 108	98	121	3 965	1 143
2000	5 366	5 207	48	111	3 894	1 313
2001	5 389	5 249	33	108	3 728	1 520
2002		5 323	29	98	3 595	1 728

Przeciętna powierzchnia gospodarstw

Rok	Gospodarstwa					
	Ogółem	Sprywatyzowane	Administrowane	Jednoosobowe spółki	Dzierżawione	Zakupione
1989	4 207					
1991	2 791					
1995	574	370	1 541	2 117	483	377
1996	548	483	1 347	2 021	492	389
1997	529	469	1 476	2 043	483	367
1998	519	414	1 612	2 039	476	355
1999	468	411	1 377	1 900	470	346
2000	463	433	812	1 900	464	339
2001	442	419	363	1 599	453	336
2002	426	403	166	1 760	439	329

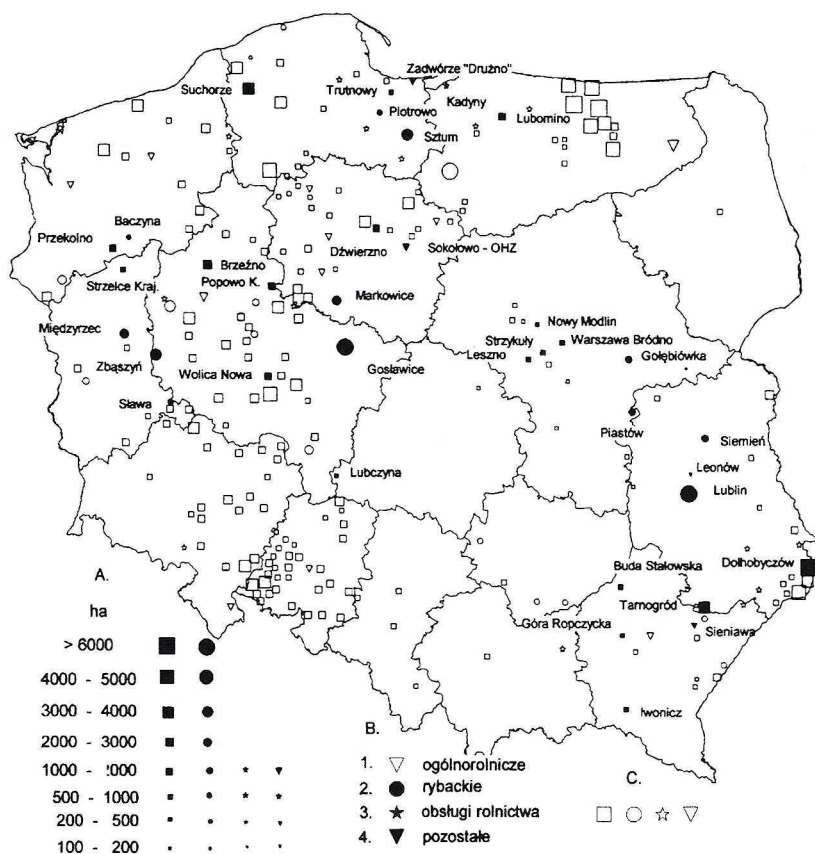

Ryc. 14. Jednoosobowe Spółki Skarbu Państwa, stan na 31.12.2002 r.

A – wielkość spółki; B – rodzaj spółki; C spółki zlikwidowane

93 tys. ha), mimo że była znacznie bardziej racjonalna niż tymczasowy zarząd. Dopiero nowelizacja *Ustawy z 29 grudnia 1993 r. ustanawiająca administrowanie na równi ze sprzedażą i dzierżawą*, spowodowała większą popularność tej formy zagospodarowania mienia, z powodzeniem stosowanej w II Rzeczypospolitej. Liczba i powierzchnia gospodarstw Skarbu Państwa w administrowaniu podlegała znacznym wahaniom w miarę pojawiania się innych możliwości ich zagospodarowania (tab. 2. i ryc. 15.).

Według stanu na 31.12.2002 r. w Zasobie WRSP zostało w administrowaniu tylko 29 gospodarstw Skarbu Państwa prowadzących rolniczą działalność produkcyjną na areale 4,8 tys. ha.

Ryc. 15. Gospodarstwa Skarbu Państwa w administrowaniu, stan na 31.12.2002 r.

A – wielkość gospodarstw; B – rodzaj gospodarstw; C – gospodarstwa zlikwidowane

2. Skutki restrukturyzacji i przemian własnościowych rolnictwa państwowego

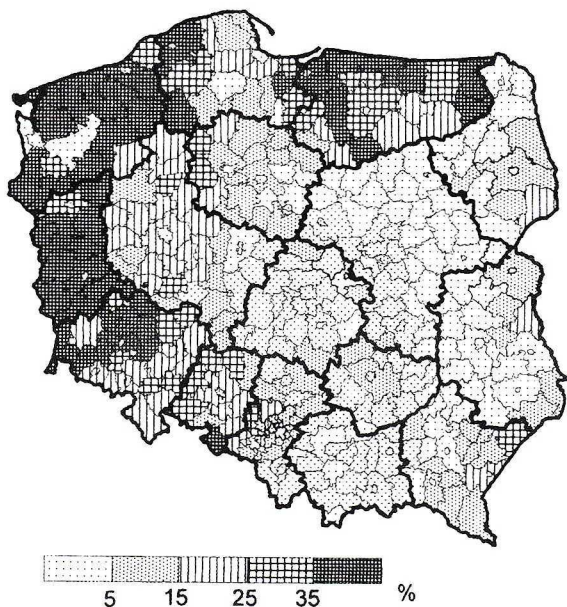
Na podstawie przeprowadzonych analiz można stwierdzić, że dotychczasowy, czternastoletni proces transformacji rolnictwa państwowego nie przyniósł oczekiwanych rezultatów. Wbrew wcześniejszym oczekiwaniom realny etap prywatyzacji (prywatyzacja ekonomiczna) następuje bardzo powoli, a wykreowanie nowych form zagospodaro-

wania majątku popegeerowskiego nie doprowadziło do wzrostu ich efektywności i konkurencyjności.

2.1. Wpływ transformacji byłych PGR-ów na przemiany w strukturze gospodarstw rolnych

Restrukturyzacja i prywatyzacja rolnictwa państwowego nie przyczyniła się do radykalnej zmiany struktury agrarnej polskiego rolnictwa. W jej wyniku udział państwa we władaniu użytkami rolnymi zmniejszył się tylko nieznacznie, natomiast w użytkowaniu udział gospodarstw państwowych zmalał do 5,2% (19,8% w 1989 r.) (ryc. 16.).

Nieznacznie zmieniła się struktura wielkościowa gospodarstw indywidualnych w wyniku podaży ziemi z Zasobu WRSP, a wzrost wielkości gospodarstw nastąpił w północnych i zachodnich regionach kraju – charakteryzujących się już poprzednio względnie dużymi gospodarstwami, natomiast w Polsce Centralnej i Południowo-Wschodniej struktura agrarna gospodarstw nie uległa zasadniczym zmianom.

Ryc. 16. Własność rolna Skarbu Państwa w 2001 r. (według B. Głębockiego)

Nie sprawdziła się lansowana w początkach restrukturyzacji i prywatyzacji teza zakładająca, że w wyniku likwidacji ppgr ziemia i majątek trafią głównie do istniejących i nowo powstających gospodarstw rodzinnych². Według danych AWRSP z 31.12.2002 r. w wyniku sprzedaży, a zwłaszcza dzierżawy 1,27 mln ha gruntów państwowych o powierzchni do 100 ha ok. 282 tys. rolników indywidualnych miało możliwość powiększenia swoich gospodarstw średnio o ok. 4,5 ha. Natomiast pozostała sprzedaż i dzierżawa nieruchomości powyżej 100 ha o łącznym areale 2,1 mln ha zapoczątkowała działalność 5,3 tys. gospodarstw osób fizycznych i prawnych (w tym gospodarstw spółek Agencji) o przeciętnej powierzchni ok. 403 ha, podczas gdy średni obszar zlikwidowanych PGR-ów przekraczał 2200 ha (tab. 1.).

Większość tych gospodarstw funkcjonuje na wydzierżawionych gruntach z Zasobu WRSP.

W przypadku gospodarstw rodzinnych proporcje między zakupionymi a wydzierżawionymi gruntami z Zasobu WRSP według stanu na 31.12.2002 r. były podobne: 137 tys. gospodarstw zakupiło 644,5 tys. ha (średnio 4,7 ha na gospodarstwo), natomiast 145 tys. gospodarstw wydzierżawiało 626 tys. ha (średnio 4,3 ha na gospodarstwo). Inna była sytuacja w przypadku gospodarstw wielkoobszarowych. 1728 gospodarstw wielkoobszarowych zakupiło 569 tys. ha (średnio 329 ha na gospodarstwo) a 3595 wydzierżawiało 1577 tys. ha (średnio 438,6 ha na gospodarstwo).

Podaż ziemi zaoferowana przez AWRSP nabywcom i dzierżawcom była znacznie większa i wynosiła przeszło 8,4 mln ha (2,01 mln ha do sprzedaży i 6,4 mln ha do dzierżawy). Znaczna część tych gruntów i zorganizowanych gospodarstw oferowana była wielokrotnie i nie znajdowała nabywców i użytkowników.

Dotychczas nie ma wiarygodnych i aktualnych danych statystycznych dotyczących zwiększania powierzchni gospodarstw indywidualnych w wyniku transferu gruntów rolnych z Zasobu WRSP po 1996 r. Przemiany agrarne w latach 1990-1996 dokładnie charakteryzuje NSR GUS z 1996 r. Należy zaznaczyć, że po 1996 r. wpływ rozdysponowania mienia popegeerowskiego na przemiany strukturalne gospodarstw rolnych nie był już tak znaczny. Areal sprzedanej ziemi z Zasobu WRSP w latach 1997-2002 wzrósł wprawdzie o 840 tys. ha, ale gruntów wydzierżawionych zmniejszył się o 724,7 tys. ha. W sumie łączny areal

² Można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że nieruchomości do 100 ha najczęściej bez infrastruktury gospodarczej służą przede wszystkim do powiększenia już istniejących gospodarstw, natomiast areale powyżej 100 ha, przeważnie z infrastrukturą produkcyjną są podstawą tworzenia nowych gospodarstw wielkoprodukcyjnych.

gruntów zakupionych i dzierżawionych z Zasobu WRSP od 1996 r. nie uległ aż tak znacznym zmianom, i zwiększył się o 115 tys. ha. Dlatego dane z PSR z 1996 r. w pewnym sensie nadal charakteryzują charakter przemian strukturalnych polskiego rolnictwa i rolę, jaką w procesie tym odgrywał Zasób WRSP.

Istnieje duża rozbieżność między interpretacją danych AWRSP dotyczących sprzedaży i dzierżawy gruntów a wynikami PSR 1996 charakteryzującymi przemiany agrarne. Z danych spisowych wynika, że w latach 1990-1996 w wyniku sprzedaży, a przede wszystkim dzierżawy gruntów z Zasobu WRSP (zarówno z b. ppgr jak i PFZ) tylko 64,6 tys. istniejących gospodarstw indywidualnych (3,1% ogółu gospodarstw w Polsce) powiększyło swój areał, średnio o 16,8 ha. Łączna powierzchnia gruntów z Zasobu WRSP przeznaczona na powiększenie gospodarstw rodzinnych wynosiła 1089 tys. ha, a więc nieco mniej niż 1/3 (31,4%) gruntów sprzedanych i wydzierżawionych z Zasobu WRSP oraz niecałą 1/4 (23,7%) ogółu gruntów Zasobu.

Proces powiększania indywidualnych gospodarstw rolnych w sposób trwały przez zakup gruntów z Zasobu WRSP w latach 1990-1996 nie był istotny, gdyż objął tylko 14,8 tys. gospodarstw (0,7% ogółu gospodarstw indywidualnych w Polsce), które powiększyły swój obszar o 141,5 tys. ha gruntów (1/4 ogółu sprzedanej ziemi z Zasobu WRSP i tylko 1% ogólnego areału gospodarstw indywidualnych). Średnia powierzchnia zakupionej ziemi z Zasobu WRSP na 1 gospodarstwo wynosiła 9,5 ha (od 1,3 ha w byłym woj. tarnobrzeskim do 23,3 ha w woj. suwalskim).

Wśród gospodarstw zwiększających powierzchnie w wyniku zakupu ziemi tylko 14,2% uczyniło to z Zasobu WRSP: (od 2,2% w byłym woj. łomżyńskim i 3,3% w ostrołęckim do 33,5% w gorzowskim, 34,9% w zielonogórskim i 38,4% w jeleniogórskim).

Udział gruntów zakupionych przez te gospodarstwa z Zasobu WRSP w stosunku do ogółu zakupionych przez nie areałów wynosił 29,3% (od 4,2% w byłym woj. ostrołęckim, 5,5% w łomżyńskim, 9,3% w wałbrzyskim do 50,8% w zielonogórskim i 59,8% w chełmskim).

Wśród gospodarstw powiększających swoje powierzchnie w wyniku zakupu gruntów udział zakupów z Zasobu WRSP wzrastał (zarówno w przypadku liczebności gospodarstw, jak i powierzchni) wraz ze wzrostem grup obszarowych. W grupie obszarowej 1-2 ha – 16,2% gospodarstw zwiększyło swoje areały, a udział powierzchni wydzierżawionej z Zasobu WRSP wynosił 15,3%; w grupie obszarowej 1-10 ha odpowiednio – 12,5% i 12,6%; 10-20 ha odpowiednio – 11,3% i 13,4%; 20-50 ha – 19,7% i 24,3%; 50-100 ha – 38,7% i 43,9%; 100-500 ha

– 49,1% i 61,3%; 500-1000 – 53,5% i 64,3% i powyżej 1000 ha – 78,9% i 83,5%. Z przytoczonych danych wynika, że dla gospodarstw rodzinnych dokupujących grunty, w grupie obszarowej do 100 ha tylko 13,9% gospodarstw powiększyło swoje arealy z Zasobu WRSP, a udział zakupionej ziemi z Zasobu WRSP wynosił 21,7%, natomiast dla 50,1% gospodarstw wielkoobszarowych w grupie obszarowej powyżej 100 ha wydzierżawione grunty z Zasobu WRSP stanowiły 64,7%.

Udział gruntów zakupionych z Zasobu WRSP przez gospodarstwa indywidualne w ogóle gruntów sprzedanych przez AWRSP w latach 1990-1996 wynosił tylko 32,8% (od 12,5% w byłym woj. śląskim, 14,2% w krośnieńskim i 15,8% w koszalińskim do 70,0% w kaliskim i 73,1% w chełmskim. W województwach północnych i zachodnich, tam gdzie podaż ziemi popegeerowskiej była największa – zainteresowanie zakupem ziemi przez względnie duże gospodarstwa indywidualne było znacznie mniejsze, a ziemia z Zasobu WRSP na trwałe trafiała do nowych rolniczych podmiotów gospodarczych. Natomiast w województwach centralnych i wschodnich popyt na grunty z Zasobu WRSP był znacznie większy.

Podobne rozbieżności między danymi AWRSP a danymi Spisu Rolnego występują w przypadku zwiększania powierzchni gospodarstw w sposób tymczasowy, a więc przez dzierżawę. W latach 1990-1996 tylko 997,9 tys. ha gruntów z byłych ppgr (70,3% ogółu dzierżawionych gruntów przez indywidualne gospodarstwa i 6,6% ogółu gruntów gospodarstw indywidualnych w Polsce) powiększyło arealy 49,8 tys. gospodarstw indywidualnych (3,6% ogółu gospodarstw dzierżawiących grunty i 2,5% ogółu gospodarstw). Średnia powierzchnia dzierżawionych gruntów na 1 gospodarstwo wynosiła 19 ha (od 4,8 ha w byłym woj. białkopodlaskim do 64 ha w woj. poznańskim).

Dla 49,8 tys. (36%) gospodarstw powiększających swoje arealy w wyniku dzierżaw źródłem pozyskiwania gruntów był Zasób WRSP, a dzierżawy takie objęły 947,9 tys. ha (70,3% powierzchni gruntów w ogóle dzierżawionych).

W poszczególnych województwach wskaźniki te były zróżnicowane: w przypadku liczebności gospodarstw wahały się od 4,5% w byłym woj. nowosądeckim, 7,3% w krakowskim i 9,3% w sieradzkim do 73,2% w szczecińskim, 77,0% w zielonogórskim i 83,8% w bielskim, natomiast w przypadku powierzchni dzierżawionych gruntów od 13% w bielskim, 18,6% w krakowskim i 19,9% w sieradzkim do 84,0% w olsztyńskim, 86,3% w zielonogórskim, 87,0% w elbląskim, 87,2% w suwalskim, 87,8% w śląskim, 88,6% w jeleniogórskim, 88,8% we wro-

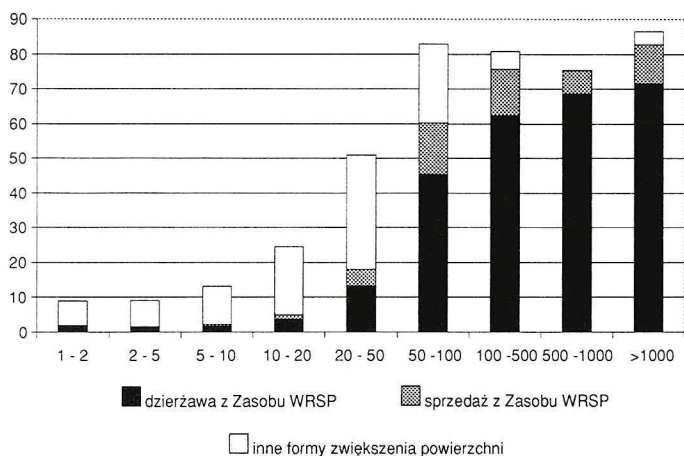
clawskim, 88,9% w gorzowskim, 89,6% w szczecińskim i 90,4% w ko-
szalińskim.

Wśród gospodarstw powiększających powierzchnie w wyniku
dzierżawy gruntów udział dzierżaw z Zasobu WRSP wzrastał – podob-
nie jak w przypadku zakupu – (zarówno w przypadku liczebności, jak
i powierzchni gospodarstw) wraz ze wzrostem grup obszarowych.
W grupie obszarowej 1-2 ha – 45,4% gospodarstw zwiększyło swoje
areale z Zasobu WRSP, a udział powierzchni wydzierżawianej z Zasobu
WRSP wynosił 46,4%; w grupie obszarowej 1-10 ha odpowiednio – 33,2%
i 29,0%; 10-20 ha – 30,0% i 27,3%; 20-50 ha – 43,0% i 46,4%; 50-100 ha –
71,7% i 76,5%; 100-500 ha – 89,8% i 93,7%; 500-1000 – 91,3% i 96,0%
i powyżej 1000 ha – 93,2% i 92,7%. Z przytoczonych danych wynika, że
dla gospodarstw dzierżawiących grunty, w grupie obszarowej do 100 ha
tylko 35% gospodarstw powiększyło swoje areale z Zasobu WRSP,
a udział wydzierżawionej ziemi z Zasobu WRSP wynosił 44,3%, nato-
miast dla 90,8% takich gospodarstw w grupie obszarowej powyżej 100 ha
wydzierżawione grunty z Zasobu WRSP stanowiły aż 94,3%.

Grunty wydzierżawiane przez gospodarstwa indywidualne po-
większające swój obszar z Zasobu WRSP stanowiły tylko 32,4% ogółu
gruntów wydzierżawionych z Zasobu WRSP, ale ich udział w poszcze-
gólnych byłych województwach był zróżnicowany: od 8,5% w krakow-
skim, 12% w bielskim, 13,8% w opolskim, 16,5% w radomskim do 54,1%
w tarnowskim i ostrołęckim, 54,9% w piotrkowskim, 58,4% w zamoj-
skim, 64% w ciechanowskim i 91,4% w łódzkiej. Duży udział grun-
tów wydzierżawionych z Zasobu WRSP gospodarstwom indywidual-
nym w ogóle gruntów wydzierżawionych przez Agencję miał miejsce
w środkowej i wschodniej części kraju – gdzie popyt na ziemię popege-
rowską przewyższał jej podaż, natomiast w województwach zachod-
nych i północnych (z wyjątkiem gdańskiego i jeleniogórskiego)
dzierżawy z Zasobu WRSP stanowiły główne źródło powstawania no-
wych gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych.

Proces powiększania indywidualnych gospodarstw rolnych
w wyniku przepływu gruntów z Zasobu WRSP nie spełnił więc
zakładanych oczekiwań, a grunty Zasobu WRSP nie były jedynym
ważnym źródłem zmiany struktury agrarnej rolnictwa indywidual-
nego, zwłaszcza w sposób trwały, tj. przez zakupy gruntów (ryc. 17).

Sprzedaż, a zwłaszcza dzierżawy z Zasobu WRSP miała jednak istotne
znaczenie dla zmiany struktury wielkościowej gospodarstw
w północnej i zachodniej części kraju, zwłaszcza w grupie gospodarstw
większych (ponad 50 ha). Jednak w skali całego kraju dużo większe zna-

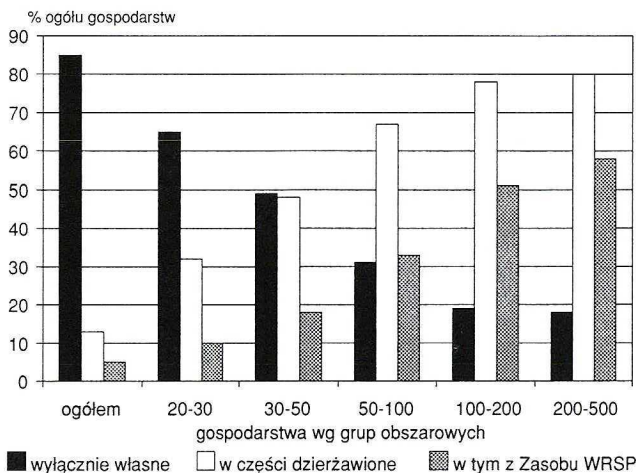
Ryc. 17. Udział gospodarstw indywidualnych zwiększających powierzchnie UR w poszczególnych grupach obszarowych w latach 1990-1996

czenie miał międzysąsiedzki obrót ziemią rolniczą. Umowy kupna-sprzedaży między rolnikami w 2001 r. (podobnie, jak w latach poprzednich) stanowiły 81% transakcji, a pozostałe 19% stanowiły głównie zakupy z AWRSP³. Nawet w województwach północno-zachodnich o największej podaży gruntów popegeerowskich, transakcje międzysąsiedzkie przekraczały 50%. W użytkowaniu gospodarstw chłopskich w dzierżawie znajdowało się natomiast ok. 1,25 mln ha UR (12,2% gospodarstw dodzierżawiało grunty), przy czym 75% tego areалу pochodziło z obrotu między rolnikami, a reszta, czyli 25% była realizowana głównie z Zasobu WRSP.

Upowszechnienie dzierżawy gruntów – głównie z Zasobu WRSP – w zasadniczy sposób zmieniło strukturę rynku ziemi w Polsce, przyczyniając się głównie do tworzenia nowych oraz powiększania istniejących gospodarstw rolnych. Wynika to zarówno z tego, że Agencja uczyniła z dzierżawy zasadniczy kierunek rozdysponowania mienia popegeerowskiego, jak też z mniejszego i dogodniejszego zaangażowania środków finansowych niż w przypadku zakupu ziemi (ryc. 18.).

Jak zauważa Ostrowski (1997) dzierżawy gruntów w Polsce nie są tak powszechne, jak w wysoko rozwiniętych krajach europejskich (w Danii dzierżawy obejmują ok. 65% użytków rolnych, we Francji – 53%, w Niemczech – 35%, w Hiszpanii, Włoszech, Portugalii i Grecji – po ok. 18-20%).

³ Coroczne Raporty IERiG: *Rynek ziemi rolniczej – Analizy rynkowe*.

Ryc. 18 Struktura własnościowa gruntów (sektor prywatny)

Mimo wzrastającego zainteresowania i pozytywnych rezultatów w powiększaniu i tworzeniu gospodarstw na podstawie dzierżawy istnieją poważne bariery ograniczające dalszy rozwój tej formy pozyskiwania gruntów, a nawet powodujące opisany już wyżej zwrot dzierżawionych gruntów. Najważniejsze z nich to niedostatek kapitału i trudności w uzyskaniu kredytów preferencyjnych na zakup niezbędnych środków związanych z powiększeniem gospodarstw, trudności z zabezpieczeniem wierzytelności, niska rentowność kapitału w rolnictwie.

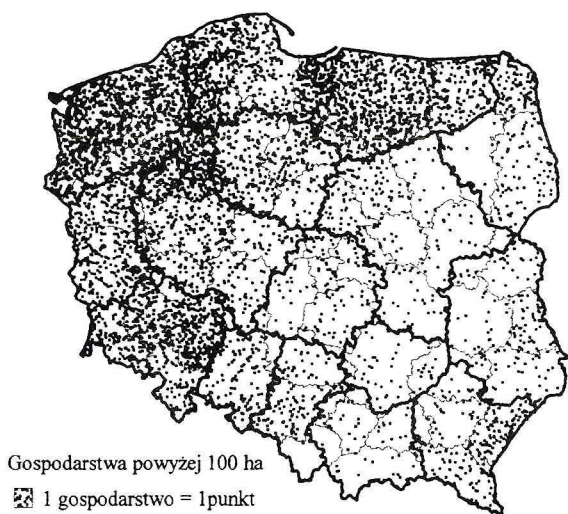
Bariery dla gospodarstw powiększających swoje powierzchnie wynikają też z wielkości dzierżawionych gruntów w stosunku do posiadanego potencjału wytwórczego. Ostrowski na podstawie licznych badań IERiGŻ (Kulawik, Szemberg, Rudnicki) przytacza graniczne wartości wzrostu powierzchni gospodarstw, powyżej których ryzyko kredytowe rośnie, gdyż zmiana obszaru silnie wpływa na strukturę czynników wytwórczych i tworzy bariery techniczne. Powstają one z niedoboru maszyn, stanowisk dla zwierząt, środków transportu, siły roboczej itp. Gospodarstwa powiększające swoje powierzchnie do 30% dotychczasowego obszaru mogą swoją działalność opierać np. na posiadanych środkach i zwiększać i unowocześniać potencjał produkcyjny; gospodarstwa powiększające o 30-50% swój dotychczasowy obszar wymagają dozbrojenia technicznego, a więc znacznych środków finansowych.

W związku z występującymi trudnościami w uzyskaniu kredytów inwestycyjnych i małych zasobach kapitału własnego, gospodarstwa po-

większające powierzchnię w znacznym stopniu muszą ograniczać się do posiadanego potencjału produkcyjnego. Szczególnie niekorzystna sytuacja w tym zakresie występuje na Ziemiach Zachodnich i Północnych, gdzie istnieje wprawdzie największa podaż gruntów z Zasobu WRSP i jednocześnie gospodarstwa indywidualne są już znacznie większe, ale charakteryzują się niższą o 1/3, w porównaniu z resztą kraju, wartością brutto środków trwałych na 1 ha UR (często zdekapitalizowanych) i ok. 40% niższym poziomem nakładów na inwestycje produkcyjne, niższymi o 10% zasobami siły pociągowej i niższym o ponad 4% zatrudnieniem na 100 ha UR niż w gospodarstwach o podobnej średniej powierzchni w najlepszych pod względem poziomu rolnictwa województwach (wielkopolskim i kujawsko-pomorskim). Powiększenie gospodarstw i efektywne na nich gospodarowanie jest więc uzależnione od stworzenia preferencyjnej polityki kredytowej.

Dyskusyjną – zarówno ze względów ekonomicznych, jak i społecznych – kwestią jest wielkość tworzonych gospodarstw prywatnych i różnego rodzaju spółek. **Kontrowersje dotyczą zwłaszcza gospodarstw wielkoobszarowych opartych na najemnej siłę roboczej, które według niektórych poglądów odtwarzają poprzednią strukturę gospodarstw.** Takich gospodarstw (powyżej 100 ha) na koniec 2002 r. władających, a głównie użytkujących gruntami i majątkiem z Zasobu WRSP o łącznej powierzchni prawie 2,1 mln ha i średniej powierzchni 403 ha było 5323 (w 1997 r. 6200 gospodarstw o łącznej powierzchni 3,9 mln ha i średniej 470 ha). Wprawdzie stanowiły one tylko niecałe 2% liczby sprzedanych i wydzierżawionych z Zasobu WRSP gospodarstw (umów) ale zajmowały 63% zakupionej i wydzierżawionej ziemi (tab. 2. i ryc. 19.). Wśród nich było 849 (w 1997 r. – 1419) gospodarstw liczących od 500 do 1000 ha oraz 297 (w 1997 r. – 524) powyżej 1000 ha. Większość z nich (3595 w 2002 r., a w 1997 r. – 5480) była dzierżawiona, ale 1728 (w 1997 r. – 720) miała już prawowitych właścicieli, z których 227 (w 1997 r. – 144) władało gospodarstwami liczącymi przeszło 500 ha, w tym 36 (w 1997 r. – 25) powyżej 1000 ha.

Wśród nowych właścicieli i użytkowników wielkoprzestrzennych gospodarstw powstałych z Zasobu WRSP w latach działalności AWRSP (1992-2002) znajdowało się prawie 3 tys. osób prawnych (0,7% ogółu umów sprzedaży i dzierżawy) użytkujących prawie 1,9 mln ha gruntów (35,4% gruntów sprzedanych i wydzierżawionych). Wśród nich duży udział stanowią banki i instytucje, z którymi Agencja podpisała umowy na restrukturyzację zobowiązań b. ppgr (BGŻ, Bank Handlowy, Rolimpex S.A., Polcop S.A., Zakłady Azotowe we Włocławku, Zakłady Ener-

Ryc. 19. Gospodarstwa wielkoobszarowe powstałe z zakupu i dzierżawy ziemi z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa

gomocy, Elektrim, Energopol Trade, Animex S.A., Agros S.A.); jednoosobowe spółki AWRSP prowadzące działalność hodowlaną i gospodarstwa AWRSP w administrowaniu prowadzące działalność produkcyjną; spółki utworzone przez byłych pracowników ppgr (664 spółki dzierżawiące 443 tys. ha, w tym 253 spółki, które zakupiły już 51 tys. ha); spółki z udziałem kapitału zagranicznego (dzierżawiące 184 tys. ha).

Istnieją pewne analogie dotyczące liczby i powierzchni gospodarstw wielkoobszarowych powstałych z byłych ppgr do gospodarstw właścicieli ziemskich (ziemian) II RP. Przed wybuchem II wojny światowej w Polsce było 10 tys. gospodarstw powyżej 50 ha o ogólnej powierzchni 3,8 mln ha (w tym znaczny udział zajmowały lasy) i średniej powierzchni 380 ha. Jeden z większych majątków ziemskich II RP należący do Potockich liczył 19 000 tys. ha, natomiast gospodarstwo dzierżawione obecnie przez holding „Farmutil S.A. senatora H. Stokłosa liczy ponad 24,5 tys. ha, a gospodarstwo R. Skowrońskiego 10 tys. ha. Reforma rolna II RP przewidywała zwolnienie od przymusowego wykupu ziemi gospodarstwa o powierzchni do 180 ha użytków rolnych, a na kresach wschodnich do 300 ha⁴.

⁴ Dlatego powstała propozycja Sejmowej Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi proponująca ograniczyć areal gospodarstw do 1500 ha dla rolniczych spółdzielni i spółek oraz 500 ha dla rolników.

Interesującą charakterystykę zbiorowości nowych gospodarzy dawnych PGR-ów przedstawiła Fedyszak-Radziejowska (1997) w opublikowanych wynikach badań przeprowadzonych w latach 1995-1996 na ogólnopolskiej próbie 700 osób władających majątkiem popegeerowskim przekraczającym 100 ha. Z badań tych wynika, że najliczniejszą grupę gospodarzy wielkoprzestrzennych majątków rolnych stanowi dawna kadra kierownicza PGR-ów (w sumie 60,7% respondentów), z której większość jest dzierżawcami (51,9%), co piąty został administratorem (21,6%), co dziesiąty prezesem spółek pracowniczych (10,2%) i co dwunasty stał się już właścicielem gospodarstw.

Dlatego należy zgodzić się z tezami wysuwanymi m.in. przez Staniszkis (1993) o nomenklaturowym charakterze budowanego systemu kapitalistycznego i typowym dążeniu liderów „nomenklaturowego kapitalizmu” do „internalizacji zysku i eksternalizacji ryzyka”.

Istnienie w Polsce zrestrukturyzowanych, wielkoobszarowych gospodarstw dostosowanych do samodzielnej konkurencji w warunkach gospodarki rynkowej wydaje się uzasadnione z wielu powodów (por. Zgliński 1999, 2000):

- Całkowita parcelacja i rozdawnictwo majątku byłych ppgr w celu tworzenia wyłącznie gospodarstw rodzinnych były nierealne z powodu geograficznego rozkładu podaży i popytu ziemi, a programy nowego osadnictwa rolniczego z powodu olbrzymich kosztów przewyższały możliwości finansowe państwa i zainteresowanych rolników⁵.
- Całkowita parcelacja byłych ppgr doprowadziłaby do dewastacji układu przestrzennego gospodarstw, formowanego przez dziesiątki lat, dostosowanego do warunków naturalnych i rozłogu oraz spowodowałoby roztrwonienie środków trwałych i wyposażenia infrastrukturalnego gospodarstw, w większości przystosowanych do racjonalnego funkcjonowania.
- Towarowe gospodarstwa o większej powierzchni mają największe potencjalne możliwości na integrację z rolnictwem Unii Europejskiej i sprostanie obowiązującej tam zasadzie konkurencyjności. W krajach Unii Europejskiej, gdzie nie było PGR-ów, we władaniu przedsiębiorstw wielkoobszarowych znajduje się od 20 do 66% gruntów (w Polsce niespełna 22%).

⁵ W ramach tzw. *Programu osadnictwa rolniczego na gruntach Skarbu Państwa* uruchomionego w 1996 r. przewidziano ok. 210 tys. ha UR na tworzenie gospodarstw osadniczych, umożliwiając w ten sposób osiedlenie się ok. 2-3 tys. rodzin. Do końca 2002 r. w programie uczestniczyło 177 gospodarstw zajmujących areał 37,5 tys. ha.

- Doświadczenia z prywatyzacji i przekształceń rolnictwa socjalistycznego w Rumunii, Bułgarii, Łotwy i Estonii, całkowita parcelacja i rozdawnictwo majątków spółdzielczych i państwowych oraz tworzenie od podstaw gospodarstw rodzinnych doprowadziły do ogromnego rozdrobnienia struktury agrarnej, roztrwonienia majątku, olbrzymich kosztów restrukturyzacji i olbrzymiego spadku produkcji rolniczej. Znamienny jest natomiast przykład Czech i Węgier – które wkrótce wraz z Polską znajdą się w UE – oraz wschodnich landów Niemiec, gdzie pozostał dominujący udział zreformowanych wielkoobszarowych gospodarstw o różnych formach własności.
- Istnieją bariery i zagrożenia dla kontynuacji i tworzenia gospodarstw wielkoobszarowych oraz wynikająca z nich potrzeba dalszej ich restrukturyzacji.
- Poważną barierą w kontynuowaniu i zawieraniu nowych dzierżaw, zwłaszcza dla gospodarstw wielkoobszarowych jest niepewność tej formy zagospodarowania majątku byłych ppgr. Przeciwnicy gospodarstw wielkoobszarowych (głównie politycy z ugrupowań chłopskich), uważając, że stanowią one zagrożenie dla rodzinnych form gospodarowania starają się drogą legislacyjną ograniczać takie dzierżawy (skracając okres ich trwania, obarczając klauzulami możliwości ich zerwania w przypadku zaistnienia popytu na ziemię wśród rolników, ograniczając kredyty inwestycyjne itp.) Te próby ingerencji w dzierżawy wielkoobszarowe ograniczają liczbę potencjalnych dzierżawców oraz powodują niechęć dzierżawców do inwestowania w gospodarstwa prowadzone na własny rachunek, zwłaszcza gdy nie ma gwarancji długiego trwania dzierżaw i pierwszeństwa w pierwokupie dzierżawionych gospodarstw.
- Sprawdzenia wymagają też formuła przetargów przy nabywaniu i dzierżawieniu gruntów z Zasobu WRSP – zastąpienie przetargów nieograniczonych, faworyzujących podmioty zagraniczne rozporządzające większymi zasobami kapitałowymi przetargami ograniczonymi preferującymi głównie polskich nabywców i dzierżawców (podobnie, jak we Francji i Austrii). Takie ustalenia zawiera *Pakt dla rolnictwa i obszarów wiejskich* w części dotyczącej poprawy struktury gospodarstw rolnych (I filar Paktu) przyjęty przez Radę Ministrów w lipcu 1999 r.⁶
- W gospodarstwach wielkoobszarowych nastąpiła znaczna ekstensyfikacja produkcji rolniczej. Nastąpił wzrost mniej pracochłonnej i ka-

⁶ *Pakt dla rolnictwa i obszarów wiejskich*. Centrum Informacyjne Rządu, s. 10.

pitałochłonnej produkcji roślinnej, ukierunkowanej na uprawy zbóż, szczególnie pszenicy oraz rzepaku. Nastąpił natomiast znaczny regres w produkcji zwierzęcej, szczególnie chowu bydła i produkcji mleka. Gospodarstwa popegeerowskie w większym stopniu przystosowując swoją działalność do warunków rynkowych kierowały się koniunkturalną opłacalnością produkcji i maksymalizacją zysków. Monokultura zbożowa, oraz oparcie upraw tylko na nawożeniu mineralnym stosowane w długim czasie mogą się jednak przyczynić do zmniejszenia urodzajności gleb i w przyszłości pogorszenia warunków gospodarowania (tab. 3. i 4.).

- Ten argument ekologiczny jest szczególnie istotny w przypadku wielkoprzemysłowych ferm chowu trzody chlewnej. Największy na świecie producent mięsa, amerykański koncern Smithfield Foods, który przejął gospodarstwa Animexu (dzierżawione i zakupione z Zasobu WRSP) ma w Polsce już 24 takie fermy (po 10 tys. sztuk trzody) – 12 w woj. zachodniopomorskim pod nazwą Prima Farm, 7 w warmińsko-mazurskim pod nazwą Animex Agri i 5 w wielkopolskim – jako Animex. Koncern ten zyskał złą sławę ze względu na destrukcyjną działalność wobec rolników amerykańskich, a także z powodu okrutnego traktowania zwierząt, szczególnie zaś z powodu dewastowania środowiska.

Należy jednak podkreślić – wynika to z danych AWRSP i badań IERiGŻ⁷ – że w wielkoobszarowych gospodarstwach, zarówno sprywatyzowanych, jak też będących własnością AWRSP, następują zmiany dostosowawcze do zmieniających się wymogów rynkowych. Dekoniunktura w rolnictwie skomplikowała procesy przemian własnościowych i spowodowała potrzebę dalszej restrukturyzacji gospodarstw, a znaczne zwroty gospodarstw dzierżawionych potrzebę powtórnego, racjonalnego ich zagospodarowania. Zmiany te dotyczą zarówno form własnościowo-organizacyjnych, sposobów zarządzania, wielkości potencjału produkcyjnego i ukierunkowań produkcyjnych. W jednoosobowych spółkach Agencji, ale w szczególności w gospodarstwach administrowanych z powodu ograniczeń dotacji budżetowych i znacznego corocznego deficytu dokonuje się dalszej restrukturyzacji zmierzającej do uproszczeń struktur organizacji i zarządzania, głównie przez podział na mniejsze uzasadnione ekonomicznie jednozakładowe, samodzielne jednostki produkcyjne, przeznaczane do dalszej prywaty-

⁷ W. Guzewicz z zesp.: *Wyniki produkcyjno-ekonomiczne wielkoobszarowych gospodarstw powstałych z majątku byłych PGR. 1995, 1999, 2002.*

Tabela 3

Charakterystyka zmian zachodzących w wielkoobszarowych gospodarstwach powstałych z majątku byłych PGR-ów
w nowych formach prawnowłasnościowych

Forma własności	Użytki rolne						Odłogi w % UR					Zatrudnienie na 100 ha UR					
	1992	1994	1996	1998	2000	2001	1992	1994	1996	1998	2000	1992	1994	1996	1998	2000	2001
Administrowane	1803	1658	1517	1658	594	550	1,1	1,3	2,5	2,3	0	8,8	7,1	6,1	5,7	9,2	16,5
j.s.SP	2742	1798	1772	1700	1759	1799	3,8	1,0	1,2	2,8	1,4	12,6	12,0	10,0	9,8	7,4	7,3
Roślinna	2957	1165	1246	1355	941	855	7,0	1,7	1,2	2,9	1,9	12,3	17,8	16,2	15,5	12,7	14,8
Zwierzęca	1816	1237	1127	1105	1319	1268	4,0	4,6	2,7	4,4	0,4	11,0	9,9	7,0	6,8	5,1	5,0
Komercyjna	3513	3075	3131	2745	3709	3677	0,3	0	0,7	2,0	1,5	13,8	9,9	8,3	8,0	6,1	5,9
Dzierżawione	1589	1401	1398	1023	813	837	7,7	1,9	3,4	5,2	4,4	7,7	5,3	4,0	3,4	2,7	2,7
Spółki pracownicze	1654	1445	1561	1199	1049	951	6,2	1,5	2,3	2,3	4,3	7,6	5,1	4,5	3,7	4,0	4,0
Menadżerska	2141	1740	1244	893	722	716	4,8	1,0	4,7	4,8	3,7	8,1	5,7	3,4	3,0	2,2	2,0
Podmioty zewnętrzne	1198	996	1231	962	721	827	19,1	4,9	4,8	7,7	4,8	7,5	4,9	3,5	3,2	1,8	2,0
Zakup	878	840	774	508	512	510	39,9	48,6	24,2	11,0	7,8	4,3	3,8	6,1	5,3	3,5	3,2
Średnio	1861	1515	1479	1117	891	889	5,6	2,9	3,4	4,6	3,9	9,6	7,5	6,3	5,8	4,4	4,2

Forma własności	Pogłowie bydła w sztukach na 100 ha UR						Pogłowie trzody chlewnej w sztukach na 100 ha UR						Nakłady inwestycyjne w tys. zł na 1 gospodarstwo				
	1992	1994	1996	1998	2000	2001	1992	1994	1996	1998	2000	2001	1992-1994	1996	1998	2000	2002
Administrowane	40,6	38,7	38,3	37,0	18,0	34,1	118,8	131,6	138,9	147,9	99,1	181,8	161	365	410	252	.
j.s.SP	48,4	53,0	49,4	48,1	48,8	49,6	88,8	108,4	106,3	98,6	70,8	74,0	541	794	630	1131	1214
Roślinna	45,1	48,8	37,5	31,2	24,2	19,8	48,0	53,6	75,8	67,0	25,7	9,8	787				
Zwierzęca	42,2	45,7	43,4	42,9	48,4	49,5	141,6	185,2	155,7	112,6	60,2	72,0	138				
Komercyjna	55,5	58,4	57,6	59,8	59,5	58,9	101,1	102,3	101,3	109,6	94,9	94,8	656	993	874	1735	947
Dzierżawione	36,0	34,2	29,9	29,7	24,1	24,3	89,0	101,4	104,1	83,7	96,7	70,4	297	650	326	256	263
Spółki pracownicze	32,5	29,9	28,3	30,8	37,5	40,0	101,2	115,4	132,3	114,4	149,2	124,1	325	723	515	167	228
Menadżerska	43,5	43,2	39,0	34,4	17,6	19,4	62,5	68,1	53,8	87,6	84,2	84,9	274				
Podmioty zewnętrzne	33,1	32,7	28,0	25,7	16,1	14,9	100,4	112,4	77,1	45,9	59,1	23,3	260				
Zakup	-	0,1	0,1	8,9	22,6	17,9	114,8	69,9	320,1	239,2	64,7	47,1	2388	459	734	200	159
Średnio	40,6	39,5	36,5	35,3	31,6	30,7	96,7	110,7	118,7	112,7	84,8	69,7	424	624	476	385	372

Źródło: Zestawienia własne na podstawie badań IERiGŻ – *Wyniki produkcyjno-ekonomiczne wielkoobszarowych gospodarstw powstałych z majątku byłych PGR*, W. Guzewicz i in. (1995, 1999, 2002).

Tabela 4

Struktura zasiewów ważniejszych upraw w wielkoobszarowych gospodarstwach nowych form własności

Forma własności	Zboża						Ziemniaki					
	1992	1994	1996	1998	2000	2001	1992	1994	1996	1998	2000	2001
Administrowanie	53,6	59,3	67,3	60,7	71,5	71,6	1,3	0,7	0,2	0,0	0,0	0,0
j.s. SP	46,9	50,0	54,4	54,1	55,7	54,6	3,1	2,9	2,8	2,0	1,2	0,8
Roślinna	46,1	48,1	49,7	53,9	59,4	57,5	5,4	9,4	10,2	7,1	5,0	4,6
Zwierzęca	46,3	53,9	59,5	59,5	59,0	55,1	3,0	1,4	0,6*	0,0	0,0	0,0
Komersyjna	47,8	49,4	54,7	52,1	52,6	53,5	1,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Dzierżawa	51,6	61,1	66,2	62,8	68,9	68,7	2,0	0,8	0,4	0,2	1,1	0,4
Spółki pracownicze	53,6	64,2	68,0	60,5	64,0	60,5	1,7	0,3	0,6	0,3	0,3	0,6
Menadżerska	44,0	50,8	55,8	57,8	74,9	72,2	2,4	0,8	0,1	0,2	0,1	0,5
Podmioty zewnętrzne	66,1	70,2	68,3	68,9	70,2	73,3	1,9	2,9	0,2	0,0	2,3	0,2
Zakup	63,3	94,7	83,2	73,5	67,7	70,6	3,6	2,1	0,0	0,3	0,4	0,3
Średnio	50,6	57,8	63,2	60,6	64,6	64,9	2,2	1,4	1,1	0,7	1,0	0,5

Forma własności	Buraki cukrowe						Pastewne					
	1992	1994	1996	1998	2000	2001	1992	1994	1996	1998	2000	2001
Administrowanie	3,2	3,2	3,8	4,8	3,6	0,0	18,7	17,4	14,1	18,0	7,1	11,1
j.s. SP	3,8	4,5	6,4	6,0	6,6	7,3	20,7	21,4	22,0	14,3	17,8	19,9
Roślinna	1,6	2,0	2,5	2,7	3,1	2,4	18,9	15,1	17,1	16,2	7,9	8,1
Zwierzęca	1,3	1,6	1,1	1,2	2,3	2,6	25,7	30,2	31,0	12,1	24,4	26,4
Komersyjna	6,8	7,4	10,3	9,9	10,0	10,5	19,8	21,0	21,1	14,1	19,6	21,1
Dzierżawa	3,1	3,8	4,6	6,1	6,3	6,4	18,5	13,5	12,1	18,3	7,3	8,1
Spółki pracownicze	2,5	2,7	4,2	4,8	6,8	7,2	15,2	10,9	11,1	20,3	11,2	12,8
Menadżerska	4,6	6,3	9,5	9,4	4,3	4,2	25,3	20,7	14,2	17,9	4,4	8,3
Podmioty zewnętrzne	1,5	2,3	3,0	6,6	6,8	6,7	13,1	7,6	13,1	15,5	5,4	4,4
Zakup	2,2	-	0	1,2	2,0	2,1	-	-	3,0	12,2	9,0	6,6
Średnio	3,4	3,8	4,9	5,4	5,8	6,0	19,1	16,5	15,3	16,5	10,9	11,4

Źródło: Badania IERiGŻ – Wyniki produkcji rolniczej..., op. cit.

zacji. Podobne zmiany występują w gospodarstwach dzierżawionych, przy czym wzrosło zainteresowanie ich zakupem, wiążące się prawdopodobnie ze zbliżającym się terminem wejścia Polski do UE i oczekiwaniami związanymi z poprawą koniunktury w rolnictwie, a zwłaszcza wzrostem cen ziemi rolniczej. Z badań IERiGŻ wynika, że prawie 85% dzierżawców wielkoobszarowych gospodarstw (spośród badanych 95) było zainteresowanych zakupem majątków. Za główną barierę

realizacji tych zamierzeń dzierżawcy wymieniali, oprócz braku kapitału i preferencyjnych kredytów, przede wszystkim nieuregulowane stany prawne użytkowanych gospodarstw.

Duża część gospodarstw zmieniła swój obszar (według badań IERiGŻ przeszło trzecia część), przy czym 2/3 z nich zmniejszyło, a 1/3 (głównie mniejszych) powiększyło obszar. Największe zmiany powierzchni gospodarstw nastąpiły w gospodarstwach administrowanych, w jednoosobowych spółkach Agencji o profilu roślinnym oraz w gospodarstwach dzierżawionych. Istotne zmiany nie nastąpiły natomiast w gospodarstwach zakupionych.

We wszystkich formach własnościowych gospodarstw wielkoobszarowych nastąpiły też zmiany w rolniczym użytkowaniu ziemi. Zwiększył się udział gruntów ornych kosztem użytków trwałych (zielonych i sadów). Nadal – w związku z nieopłacalnością upraw, zwłaszcza na glebach słabych – utrzymuje się znaczny udział gruntów odłogowanych, zwłaszcza w gospodarstwach zakupionych i dzierżawionych przez podmioty zewnętrzne.

W gospodarstwach wielkoobszarowych w dalszym ciągu utrzymuje się przewaga produkcji roślinnej nad zwierzęcą, zwłaszcza w gospodarstwach zakupionych i dzierżawionych. W strukturze zasiewów dominują uprawy zbożowe (głównie pszenica) oraz rzepak i buraki cukrowe, a następuje spadek upraw ziemniaków i roślin pastewnych. W produkcji zwierzęcej następuje jej ograniczenie, a nawet likwidacja. Stale utrzymuje się niski poziom chowu bydła i spadek chowu trzody chlewnej, głównie w gospodarstwach zakupionych, dzierżawionych oraz w jednoosobowych spółkach Agencji.

Istotne zmiany w wielkoobszarowych gospodarstwach nastąpiły w zatrudnieniu. W latach 1998-2002 zatrudnienie spadło z 5,4 osób pełnozatrudnionych na 100 ha UR do 4,0, przy czym największe ograniczenie zatrudnienia miało miejsce w gospodarstwach zakupionych i komercyjnych jednoosobowych spółkach Agencji, a wzrost nastąpił w gospodarstwach administrowanych.

Niepokojącym zjawiskiem jest znaczne ograniczenie możliwości gospodarstw we wprowadzaniu nowych technik i technologii produkcji, postępu biologicznego, modernizacji gospodarstw i procesu inwestycyjnego. W wyniku zmniejszania się nakładów inwestycyjnych nastąpiło duże ograniczenie, a nawet zaprzestanie modernizacji majątku produkcyjnego. Zjawisko to utrzymuje się od 1997 r., od 1999 r. nasiliło się, a inwestycje na modernizację potencjału produkcyjnego nie zapewniały reprodukcji rozszerzonej majątku.

2.2. Społeczne konsekwencje transformacji państwowego rolnictwa

Jeśli zmiany w strukturach własnościowych, produkcyjnych i organizacyjnych gospodarstw państwowych można określić mianem racjonalizacji i modernizacji to określenie losów ludzi i całej społeczności związanej z PGR-ami jest problemem bardziej złożonym. „Pauperyzacja”, „marginalizacja”, „ginący świat”, „anomia”, „ludzie z przeszłości”, *under class* – to najczęściej używane określenia tej zarówno niemarginalnej liczebnie – liczącej 475 tys. pracowników, a wraz z rodzinami ok. 2 mln osób – jak i skoncentrowanej przestrzennie grupy społecznej.

Marginalizacja ekonomiczna i społeczna objęła, obok pracowników byłych ppgr i ich rodzin, również całe osiedla popegeerowskie. Wprawdzie budownictwo tych osiedli miało wiele cech negatywnych (podobnie jak socjalistyczne budownictwo w miastach), a ich lokalizacja z góry zakładała marginalizację w stosunku do wiejskiej sieci osadniczej, to jednak poprawa warunków mieszkaniowych załóg pracowniczych była niekwestionowanym osiągnięciem PGR-ów. W osiedlach tych oprócz substancji mieszkaniowej znajdowały się też obiekty o charakterze socjalnym: przedszkola, żłobki, ośrodki zdrowia, obiekty sportowe i kulturalne. W niektórych gminach obiekty te stanowiły poważną, a często jedyną część infrastruktury społecznej i decydowały o kształtowaniu opieki socjalnej i życiu kulturalnym mieszkańców wsi. Ich likwidacja zubożyła niektóre regiony kraju i spowodowała pustkę socjalno-kulturową, ograniczając dostępność do nich mieszkańcom wsi i małych miasteczek.

Doktrynalna, liberalna polityka zastosowana wobec PGR-ów spowodowała stopniowe zubożanie pracowników rolnych, którzy w rezultacie stali się bezrobotnymi, bez perspektyw na jakiegokolwiek zatrudnienie. Ponadto społeczność pegeerowska została w dotkliwy sposób wykluczona z czerpania korzyści z transformacji systemowej gospodarki Polski, pozostawiona swojemu losowi i potraktowana ze szczególną obojętnością. Pracownicy likwidowanych ppgr nie zostali uwłaszczeni, nie otrzymali żadnych odszkodowań, akcji prywatyzowanych przedsiębiorstw, z którymi związali swój byt i pomnażali majątek ani w żaden sposób nie uczestniczyli w korzyściach prywatyzacji, tak jak w górnictwie, telekomunikacji i innych branżach przemysłu.

Drastyczna redukcja zatrudnienia i związane z nim bezrobocie strukturalne stało się jednym z istotnych problemów przekształceń restrukturyzacyjno-własnościowych sektora państwowego rolnictwa. Bezrobocie ze względu na jego dużą koncentrację w północnych i zachod-

nich regionach kraju stanowi poważny problem społeczny, gospodarczy i moralny. Na tych obszarach PGR-y były przeważnie jedynymi zakładami pracy, a zwalniani pracownicy – najczęściej nie przygotowani do samodzielnego działania – stracili szansę na uzyskanie jakiegokolwiek zatrudnienia, stanowiącego podstawy bytu ich rodzin. Dotychczasowe działania – pomoc w postaci zasiłków, stosowanie różnych form przeciwdziałania bezrobociu i aktywizacji zawodowej – tylko w niewielkim stopniu rozwiązały problem bezrobocia. Według Staniszkis (1999) „... mamy zatem sytuację drastycznego naruszenia relacji między państwem a społeczeństwem, ucieczkę państwa od odpowiedzialności, a równocześnie odspołecznienie”.

Szczególnie niepokojącym zjawiskiem jest brak perspektyw dla osób w wieku produkcyjnym, zwłaszcza młodego pokolenia zamieszkałego w izolowanych społecznie i ekonomicznie oraz nawet komunikacyjne, biednych osiedlach. Ta grupa społeczna wyłączona została zarówno z uczestnictwa w tworzeniu postępu gospodarczego i cywilizacyjnego, jak i korzystania z jego owoców (por. Wilkin 1998). Ograniczenie dostępu do kształcenia, nikłe szanse na znalezienie zatrudnienia, powodują apatię oraz dalszą reprodukcję biedy, a także wzrost zjawisk patologicznych.

Wielkość i regionalne zróżnicowanie bezrobocia popegeerowskiego nigdy nie była i nie jest dostatecznie udokumentowana statystycznie. Proces likwidacji PGR-ów i restrukturyzacji wielkoobszarowych gospodarstw spowodował blisko czterokrotną redukcję zatrudnionych tam pracowników (w 1989 r. – 475 tys.) W latach 1989–2000 pracę w państwowym rolnictwie straciło ok. 346 tys. osób, z czego przeszło połowa (ok. 180 tys.) jeszcze przed restrukturyzacją gospodarstw, do 1992 r. Należy podkreślić, że w żadnym z transformujących się działów gospodarki polskiej redukcja zatrudnienia nie była tak duża i nie była przeprowadzona w tak krótkim okresie.

Tylko część zwolnionych pracowników PGR-ów skorzystała z możliwości wcześniejszego przejścia na emerytury i renty, część znalazła zatrudnienie u nowych właścicieli gospodarstw, lub u innych pracodawców, nieliczni (o określonych kwalifikacjach) podjęli działalność na własny rachunek.

Szacunkowe dane dotyczące bezrobotnych w sektorze rolnictwa, leśnictwa i łowiectwa, które są wynikiem Badań Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) GUS oraz dane Krajowego Urzędu Pracy o bezrobotnych zarejestrowanych w Rejonowych Urzędach Pracy nie oceniają w pełni skali tego zjawiska.

Według licznych badań, przeprowadzonych wśród załóg byłych PGR-ów w różnych regionach Polski (m.in. Wilkina, Psyk-Piotrowskiej, Jasiulewicz, Zdrojewskiego, Rydza, Zglińskiego, Kaczmarek) liczbę popegeerowskich bezrobotnych należy oszacować na 30-50% czynnych zawodowo członków rodzin zamieszkających w osiedlach popegeerowskich. Według badań Wilkina (1998) przeprowadzonych w popegeerowskich gminach województw północno-wschodnich, tylko część tych, którzy stracili pracę przed 1992 r. stanowili emeryci i renciści, znaczną część stanowili natomiast pracownicy ppgr, którzy stali się trwale bezrobotnymi. Szczegółowe i bardzo interesujące badania Kaczmarek (1999) w rejonach o największym udziale własności b. ppgr w woj. szczecińskim wskazują, że prace w PGR-ach straciła ponad połowa zatrudnionych, z czego 27% to bezrobotni, a 25% osoby, które przeszły na renty, emerytury lub urlopy wychowawcze. Tylko 30% znalazło pracę u nowych gospodarzy byłych ppgr, niecałe 20% w innych zakładach, a działalność na własny rachunek podjęło tylko 1,5% byłych pracowników PGR-ów.

Również wcześniejsze badania autora opracowania w ośmiu osiedlach popegeerowskich (zlokalizowanych w różnych częściach kraju) prowadzone w ramach projektu Omega-PHARE w 1995 r. wskazywały, że bezrobocie obejmowało co najmniej 40% aktywnych zawodowo b. pracowników ppgr.

Socjologowie postrzegają los społeczeństw popegeerowskich w kategoriach anomii i marginalizacji (wyłączenia). Tarkowska (1998) ze względu na utrwalanie się sytuacji ubóstwa, zależności od instytucji pomocy społecznej, rozpad więzi rodzinnych i sąsiedzkich, izolację przestrzenną i społeczną, pozbawienie możliwości, i co bardziej istotne, motywacji do zmiany losu, kontakty z przestępczością i pogłębiające się zjawiska patologiczne oraz przekazywanie tych negatywnych zjawisk z pokolenia na pokolenie uważa, że postpopegeerską biedę można porównywać z etnicznymi gettami w wielkich miastach amerykańskich i zachodnioeuropejskich i rozpatrywać w kategoriach *under class*. Można też nazwać tę grupę społeczną „klasą z przeszłości”, wychodząc z założenia, że stanowi ona ludzi zbędnych, nikomu niepotrzebnych i nie mieszczących się w obecnych strukturach społeczeństwa. (por. Mokrzycki 1997).

Dotychczasowe formy zapobiegania bezrobociu oraz aktywizacja zawodowa osób, które utraciły zatrudnienie – mimo różnorodności form i dużego zaangażowania AWRSP, Krajowego Urzędu Pracy, Funduszu Aktywizacji Bezrobotnych, Agencji Rozwoju Regionalnego, PHARE i in. – nie są wystarczające, a ich rezultaty mimo wszystko są mało skuteczne. Należy podkreślić, że AWRSP, szczególnie w ostatnim okresie nasiliła

działania na rzecz zachowania istniejących miejsc pracy i tworzenia nowych dla byłych pracowników ppgr (fundusze poręczycielskie, preferencyjne linie kredytowe, mikropożyczki, częściowa refundacja kosztów wynagrodzenia pracodawcom tworzącym nowe miejsca pracy w sektorach pozarolniczych, kursy, szkolenia, prace interwencyjne itp.). W wyniku tych działań zatrudnienie znalazło przeszło 10 tys. osób. W celu łagodzenia skutków bezrobocia Agencja prowadzi lub sponsoruje działalność na rzecz różnych form pomocy materialnej dla rodzin pracowników byłych ppgr. Od 1998 r. Agencja stworzyła własny program stypendialny dla młodzieży ze środowisk popegeerowskich, z którego w roku szkolnym 2002/2003 skorzystało ponad 40 tys. uczniów. Wspólnie z innymi instytucjami współuczestniczy ona w programach stypendialnych dla młodzieży gimnazjów i wyższych uczelni, jest też organizatorem i sponsorem wypoczynku letniego dla dzieci, głównie z wielodzietnych rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej (w 2002 r. 21 316 dzieci wypoczywało na koloniach i 5710 dzieci na półkoloniach). W 2002 r. Agencja sfinansowała także dożywianie ok. 80 tys. dzieci i dowożenie ok. 15 tys. dzieci do szkół.

2.3. Efekty ekonomiczne restrukturyzacji i prywatyzacji państwowego rolnictwa

Ocena stanu ekonomicznego gospodarstw powstałych z majątku b. ppgr przejętych przez Skarb Państwa i znajdujących się w różnych, zmieniających się formach organizacyjnych i własnościowych jest niezwykle skomplikowana i zróżnicowana. Licznie publikowane dane dotyczące spadku produkcji od 1989 r. wymownie świadczą o sytuacji ekonomicznej tego sektora gospodarki rolnej i mogą stanowić podstawę negatywnej oceny dotychczasowego okresu transformacji. Nie należy jednak zapominać, że różne formy przekształceń ppgr rzutują na ich kondycję ekonomiczno-finansową, która zależy w dużym stopniu od możliwości przystosowania się do warunków gospodarki rynkowej, a przede wszystkim od ogólnego rozwoju całego rolnictwa – malejącej opłacalności produkcji, (wzrost cen środków produkcji przy malejących cenach zbytu produktów), mało opłacalnym systemie kredytowym, trudnościach w zbyciu produktów itp.

Trudno jest odpowiedzieć jednoznacznie na pytanie, czy zrestrukturyzowane i przekształcone w różne formy własnościowe obecne przedsiębiorstwa i gospodarstwa przynoszą większe efekty produkcyjne niż dawne ppgr. Wynika to z ich różnorodności i ciągłych zmian

form prawnych i realizowanych przez nie kierunków działalności, zmiany statystycznej klasyfikacji – a co za tym idzie, braku danych porównawczych – jak też z zupełnie innych zasad funkcjonowania dawnych, dotowanych przez państwo PGR-ów i obecnych przedsiębiorstw i gospodarstw powstałych z majątku ppgr.

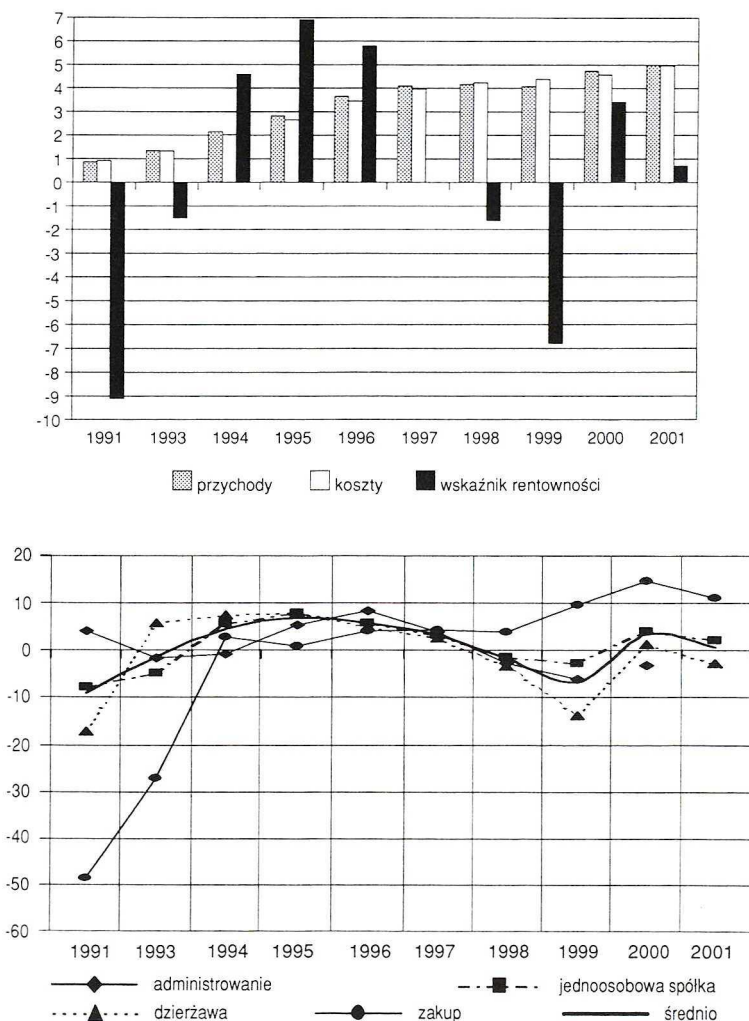
Przeprowadzona analiza zmian produkcji rolniczej w latach 1989-1997, uwzględniająca 16 województw najbardziej popegeerowskich oraz dostępne w statystyce dane o produkcji podstawowych produktów rolnych (zboża, ziemniaki, buraki cukrowe, pogłowie bydła i trzody oraz produkcja żywca mięsnego i mleka) w ograniczonym zakresie pozwoliła odpowiedzieć na to pytanie (por. Zgliński 2000). U podstaw tej analizy tkwiło założenie, że w województwach najbardziej popegeerowskich, w których w 1989 r. sektor państwowy zajmował największe powierzchnie użytków rolnych, również obecnie znajduje się najwięcej już zrestrukturyzowanych i przekształconych w różne formy własnościowe gospodarstw i przedsiębiorstw popegeerowskich.

Gwałtowne załamanie produkcji rolniczej było znacznie większe w województwach popegeerowskich niż w innych rejonach kraju, a proces transformacji rolnictwa państwowego przyczynił się do znacznej ekstensyfikacji produkcji rolnej (wyjątek stanowiła produkcja buraków cukrowych). Nastąpił wzrost mniej pracochłonnej i kapitałochłonnej produkcji roślinnej, ukierunkowanej na produkcję zbóż, szczególnie pszenicy oraz rzepaku. Zanotowano znaczny regres w produkcji zwierzęcej, szczególnie chowie bydła i produkcji mleka. Gospodarstwa popegeerowskie w większym stopniu przystosowują swoją działalność do warunków rynkowych kierując się koniunkturalną opłacalnością produkcji i maksymalizacją zysków. Monokultura zbożowa, oraz oparcie upraw tylko na nawożeniu mineralnym stosowane w długim czasie mogą się przyczynić do zmniejszenia urodzajności gleb i w przyszłości pogorszenia warunków gospodarowania.

Analizy wyników ekonomiczno-finansowych gospodarstw Skarbu Państwa przedstawione w corocznych Raportach AWRSP i publikacjach GUS oraz przedstawione już wyżej wyniki ekonomiczno-produkcyjne gospodarstw wielkoobszarowych powstałych z majątku byłych ppgr sporządzane corocznie przez IERiGŻ, jak też rentowność 300 najlepszych przedsiębiorstw rolnych powstałych z majątku PGR-ów, wyróżnionych w corocznych rankingach „Nowego Życia Gospodarczego” wskazują na trudną i pogarszającą się sytuację gospodarstw po byłych PGR-ach.

Według badań IERiGŻ sytuacja ekonomiczno-finansowa gospodarstw mierzona wskaźnikiem rentowności we wszystkich formach

własnościowo-organizacyjnych, po dużym spadku w latach 1997-1999. będącym efektem niekorzystnych rynkowych warunków rozwoju rolnictwa oraz niewielkiej poprawie w 2000 r., w 2001 r. uległa znowu pogorszeniu (ryc. 20.).

Ryc. 20. Przychody i koszty oraz wskaźnik rentowności (w tys. zł/1 ha UR) w wielkoobszarowych gospodarstwach powstałych z byłych PGR-ów (na podstawie badań IERiGŻ wybranych przedsiębiorstw)

W 2001 r. dodatni wynik osiągnęły jednoosobowe spółki SP i gospodarstwa zakupione, a straty gospodarstwa dzierżawione. Tylko 25% badanych gospodarstw osiągnęło dobre wyniki ekonomiczno-finansowe (wskaźnik rentowności powyżej 10%). Były to gospodarstwa mniejsze obszarowo (średnio ok. 600 ha), o dobrych glebach, nastawione na produkcję roślinną. Taki sam odsetek gospodarstw (25%), znacznie większych obszarowo, wykazało straty, a w 65% z nich były one znaczne (wskaźnik rentowności poniżej 10%). Średni poziom sprawności gospodarowania (wskaźnik rentowności od 0-10%) osiągnęło 47,3% badanych gospodarstw.

Podobne wyniki oceniające skutki transformacji rolnictwa państwowego zawierają kolejne (już 8) *Rankingi 300 najlepszych przedsiębiorstw rolnych według sytuacji ekonomiczno-finansowej* opracowywane przez pracowników IERiGŻ i zamieszczane „Nowym Życiu Gospodarczym”. Podstawą oceny sytuacji finansowo-ekonomicznej gospodarstw był syntetyczny wskaźnik stanowiący sumę czterech wskaźników częściowych: rentowności działalności gospodarczej, kreowania wartości dodanej, pokrycia kosztów zobowiązań nadwyżką finansową oraz wydajność pracy. Według ostatnich badań w z 2001 r. najlepsze efekty w zakresie sprawności gospodarowania wykazały gospodarstwa całkowicie wykupione, częściowo wykupione i dzierżawione, najgorsze zaś gospodarstwa administrowane. Wyniki badań autorów potwierdzają słuszność przyjętej koncepcji przekształceń własnościowych rolnictwa państwowego. Wyniki rankingu z 2001 r. zawiera tab. 5.

Na uwagę zasługują wysokie pozycje gospodarstw dzierżawionych przez spółki pracownicze (2 w pierwszej dziesiątce i 19 w pierwszej setce), w tym utrzymująca pierwszą lokatę od 2000 r. spółka Agro-Mays Sanniki. Wśród 100 najlepszych przedsiębiorstw znalazło się też 12 jedno-

Tabela 5

Ranking 300 najlepszych przedsiębiorstw rolnych w 2001 r.
według sytuacji ekonomiczno-finansowej

Forma własności	W pierwszej					
	10	20	50	100	200	300
Jednoosobowe Spółki Agencji	1	3	6	12	31	49
Administrowanie	—	0	—	3	4	7
Dzierżawy osób fizycznych	2	3	7	9	13	20
Dzierżawy spółek pracowniczych	2	4	10	19	39	65
Dzierżawy pozostałe	—	2	3	15	22	30
Przedsiębiorstwa zakupione	4	5	11	13	23	25
Przedsiębiorstwa częściowo-zakupione	—	—	7	12	27	41
Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne	1	3	6	16	39	61
Pozostałe	—	—	—	1	2	2

osobowych spółek Agencji (mimo większego zatrudnienia i najmniejszej wydajności pracy), wśród nich zajmująca 5 pozycję (2 w 2000 r.) Stadnina Koni Michałów, 11 pozycję – OHZ Kamieniec Żąbkowiecki i 18 pozycję HZ i NR Polanowice.

4. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego postpegeerowskich obszarów wiejskich

Obszary postpegeerowskie ze względu na swoją specyfikę zostały wyróżnione w wielu dokumentach rządowych jako region strategiczny wymagający odmiennej, szczególnej koncepcji rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, m.in. w kolejnych projektach *Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego, Spójnej Polityce Strukturalnej Rozwoju Obszarów Wiejskich i Rolnictwa i Koncepcji Polityki Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*. W dokumentach tych podkreśla się, że jest to region o dominacji wielkoobszarowych gospodarstw rolnych, wymagających pilnego uporządkowania własnościowych aspektów struktury agrarnej oraz koncepcji rozwoju rolnictwa. Nieuporządkowana własność, umowy dzierżawne nie obligujące do zachowania równowagi ekologicznej w rolnictwie, niedoinwestowane gospodarstwa wielkoobszarowe, rozpowszechniona monokultura zbożowa – prowadzą do degradacji rolnictwa. Skutki społeczne i przestrzenne transformacji doprowadziły do zjawisk kryzysowych i degradacji obszarów wiejskich.

Potwierdza to analiza porównawcza przeprowadzona przez autora uwzględniająca 10 głównych cech charakteryzujących rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich w poszczególnych województwach, skonstruowanych na podstawie 30 szczegółowych wskaźników dla roku 2000⁸. Indeks rozwoju społeczno-gospodarczego obsza-

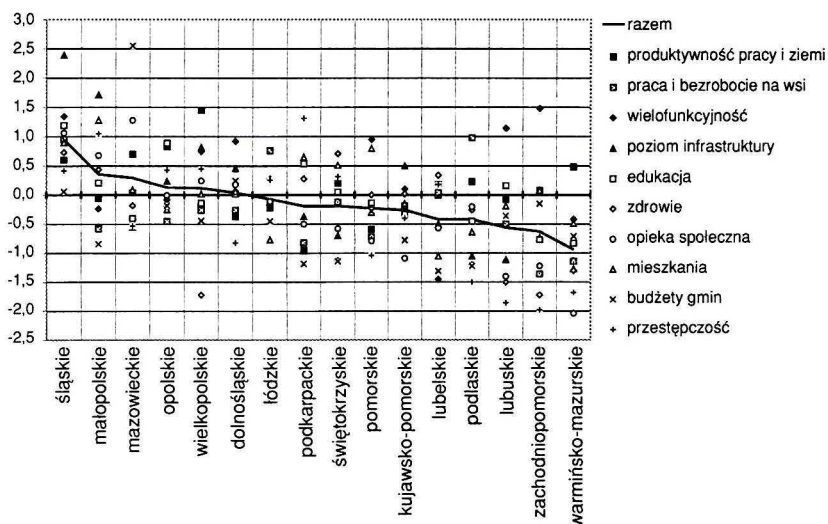
⁸ X1 – Produktivność czynnika pracy i produktivność ziemi (1) stosunek wartość dodanej brutto w rolnictwie do wielkości pracujących w rolnictwie – produktivność pracy, (2) stosunek wartości brutto w rolnictwie do użytków rolnych – produktivność ziemi;

X2 – Praca i bezrobocie na wsi (3) pracujący na wsi – ludność w wieku produkcyjnym, (4) stopa bezrobocia na wsi, (5) udział bezrobotnych na wsi w ogólnej liczbie bezrobotnych;

X3 – Wielofunkcyjność na obszarach wiejskich (6) pracujący poza rolnictwem na wsi, (7) zakłady osób fizycznych na wsi na 1000 ludności;

X4 – Poziom infrastruktury na obszarach wiejskich (8) syntetyczny wskaźnik wyposażenia w infrastrukturę opracowany przez D. Kołodziejczyk: wodociąg, kanalizacja, drogi, abonenci telefoniczni;

X5 – Edukacja (9) odsetek dzieci w przedszkolach wiejskich na 1000 osób w wieku 3-6 lat, (10) odsetek dzieci w ośrodkach przyszkolnych na 1000 osób w wieku 3-6 lat,

Ryc. 21. Indeks rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich według województw

rów wiejskich (rozszerzony indeks HDI – *Human Development Index*) skonstruowano standaryzując nieporównywalne cechy względem ich poziomu krajowego i zastępując je zmiennymi znormalizowanymi. Ilo-

(11) wyposażenie szkół podstawowych na wsi w pracownie komputerowe, (12) odsetek młodzieży w szkołach podstawowych na wsi objętych nauczaniem języków obcych, (13) uczniowie szkół ponadpodstawowych na 1000 mieszkańców, (14) absolwenci liceów i średnich szkół zawodowych w ogóle młodzieży w wieku 18-19 lat w roku 2000/2001;

X6 – Zdrowie na wsi (15) liczba ludności przypadająca na 1 ośrodek zdrowia na wsi, (16) liczba ludności przypadająca na 1 aptekę na wsi, (17) porady w ośrodkach i ambulatoriach na 1 mieszkańca;

X7 – Opieka społeczna na wsi (18) osoby korzystające ze środków pomocy społecznej na 10 000 mieszkańców, (19) wydatki na 1 osobę z budżetów gmin na pomoc socjalną, (20) wydatki na pomoc społeczną w ogóle wydatków z budżetów gmin;

X8 – Mieszkania na wsi (21) wyposażenie mieszkań w wodociąg (%), (22) wyposażenie mieszkań w ustęp (%), (23) wyposażenie mieszkań w łazienkę (%), (24) wyposażenie mieszkań w gaz sieciowy (%), (25) wyposażenie mieszkań w c.o. (%), (26) mieszkania nowo wybudowane na 1000 ludności (2000 r.), (27) mieszkania nowo wybudowane na 1000 zawartych małżeństw;

X9 – Budżety gmin (28) własne dochody budżetów gmin na 1 mieszkańca, (29) udział dochodów własnych w dochodach ogółem, (30) wydatki z budżetów gmin na 1 mieszkańca;

X10 – Przestępczość na wsi (31) przestępstwa na 10 000 mieszkańców.

raz, w którym dzielną jest suma wszystkich szczegółowych, a następnie 10 głównych cech, a dzielnikiem liczba cech stanowi cząstkowy, a w konsekwencji ogólny indeks rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. Najniższe wartości osiągnął on w województwach popegeerowskich, zwłaszcza w warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim i lubuskim, mimo relatywnie wysokich wskaźników produktywności pracy i ziemi i szczególnie wysokich wskaźników wielofunkcyjności (zakłady osób fizycznych i zatrudnienie pozarolnicze) w woj. zachodniopomorskim i lubuskim (ryc. 21).

Literatura

- Dzun W., 2002, *Wpływ restrukturyzacji bytów PGR na przemiany w strukturze gospodarstw rolnych*. Wieś i Rolnictwo nr 1.
- Fedyszak-Radziejowska B., 1997, *Nowi gospodarze d. PGR i ich pracownicy*, [w:] *Nowi gospodarze dawnych PGR. Przekształcenia państwowego rolnictwa*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Głębocki B., 2002, *Struktura własności użytków rolnych w Polsce po 11 latach transformacji gospodarki*. Przegląd Geograficzny t. 74, z. 3.
- Guzewicz W., Osuch D., Zdzieborska M., 2002, *Wyniki produkcyjno-ekonomiczne wielkoobszarowych gospodarstw powstałych z majątku bytów PGR*. IREiGŻ, Warszawa.
- Kaczmarek U., 1999, *Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich woj. szczecińskiego*. Agropremiany nr 2.
- Michna W., 1994, *Kwestia rolna w Polsce w latach 1990-1994*, [w:] *Polityka społeczna, stan i perspektywy*. Wydawnictwo – Agencja Scholar, Warszawa.
- Mokrzycki E., 1997, *Klasa z przeszłości*. „Gazeta Wyborcza” z 5-6 lutego.
- Olko-Bagieńska T., Kostrzewski J., 1996, *Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa po czterech latach działalności, czy można było inaczej*. Agropremiany nr 1.
- Ostrowski L., 1997, *Dzierżawa gruntów w Polsce w latach 1991-1995*. Wieś i Rolnictwo nr 2.
- Raporty z działalności AWRSP, 1992-2002*.
- Staniszki J., 1999, *To są analizy systemowe a nie spiskowe*, wywiad z J. Staniszkis. Podkowiński Magazyn Kulturalny nr 2.
- Tarkowska A., 1998, *Wielkoobszarowe gospodarstwa rolne, ich załogi i nowi gospodarze*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Wilkin J., 1998, *Przekształcenia państwowych gospodarstw rolnych – procesy racjonalizacji i marginalizacji*, [w:] *Wielkoobszarowe gospodarstwa rolne...*, op. cit.
- Woś A., 1995, *Wzrost gospodarczy i strategia rozwoju polskiego rolnictwa*, esej. IERiGŻ, Warszawa.
- Zgliński W., 1999, *Przekształcenia restrukturyzacyjno-własnościowe rolnictwa pań-*